

იდა პფაიფერის მოგზაურობა კავკასიაში

*ქართული თარგმანი გერმანულ ტექსტთან ერთად
გამოსცა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლოები დაურთო
პროფ. გიორგი სოსიაშვილმა*

თბილისი 2013

XIX საუკუნეში კავკასია არაერთმა უცხოელმა მოგზაურმა მოინახულა, რომელთა მიზანს აღნიშნულ რეგიონში არსებული ქვეყნების ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების, ასევე აქ მცხოვრები მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის და კულტურული ყოფის შესწავლა წარმოადგენდა. უცხოელ მოგზაურთაგან ერთ-ერთი საყურადღებო ავტორია წარმოშობით ავსტრიელი ქალბატონი იდა (ლაურა) პფაიფერი, რომელმაც კავკასიაში 1848 წელს იმოგზაურა. ის ჯერ სომხეთში იმყოფებოდა, ხოლო შემდეგ საქართველოში, საიდანაც ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთში გაემგზავრა. იდა პფაიფერის დღიურები საინტერესო ცნობებს შეიცავს XIX საუკუნის I ნახევრის კავკასიის შესახებ. ავსტრიელი მოგზაურის ჩანაწერები პირველად იბეჭდება ქართულ ენაზე და ვფიქრობთ, საინტერესო იქნება როგორც მკვლევარებისთვის, ისე ფართო მკითხველისთვისაც.

შესავალი

XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის I ნახევარში კავკასია არაერთმა უცხოელმა მოგზაურმა მოინახულა. მოგზაურთა ერთი ნაწილი ევროპიდან რუსეთში მოხვდა და ხშირად მათ ექსპედიციებს კავკასიის ქვეყნებში, საიმპერატორო კარი თავისი პოლიტიკური მიზნებისთვის იყენებდა. უცხოელი მოგზაურები აღწერდნენ სხვადასხვა ქვეყნების რელიეფს, ფლორას და ფაუნას, მოსახლეობას, მათ ზნე-ჩვეულებებს, ტრადიციებს, სოციალურ მდგომარეობას. ხშირ შემთხვევაში, რუსეთის საიმპერატორო კარი უცხოელ მოგზაურებს საიდუმლო ინფორმაციის შეგროვებას ავალებდა, რაც რუსეთს კავკასიის კოლონიურ ათვისებაში ხელს შეუწყობდა. ამის თვალსაჩინო მაგალითი იყო გერმანელი მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი, რომელიც საქართველოში სამეცნიერო მიზნით იმყოფებოდა, თუმცა მას საიდუმლო დავალებებიც ჰქონდა, რასაც საიმპერატორო აკადემიისათვის გაგზავნილ

ერთ-ერთ რაპორტშიც აღნიშნავდა.¹ უცხოელ მოგზაურთა ცნობები საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის კავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური, კულტურული, თუ პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ, რაც ეპოქის ობიექტური სურათის აღდგენის შესაძლებლობას იძლევა. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში კავკასიაში ნამყოფ მოგზაურთაგან საყურადღებო ავტორია წარმოშობით ავსტრიელი ქალი იდა (ლაურა) პფაიფერი. იგი დაიბადა 1797 წლის 14 ოქტომბერს, ქალაქ ვენაში შეძლებული ვაჭრის - რეიერის ოჯახში. იდა ბავშვობიდანვე გამოირჩეოდა დამოუკიდებელი აზროვნებით. ექვსი დედმამიშვილიდან მას განსაკუთრებული მზრუნველობით ეპყრობოდნენ, რადგან იგი ერთადერთი ქალიშვილი იყო და ამავდროულად ყველაზე უმცროსი. 10 წლის იდას მამა გარდაეცვალა. გოგონას აღზრდა დედამ იტვირთა. ცამეტი წლის იდას მასწავლებლად იოზეფ ტრიმელი მიუჩინეს, რომელსაც მომავალი მოგზაური თავის დღიურებ-

¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 143.

ში ძალზე თბილად იხსენებდა.¹ მოგზაურობის სურვილი იდას ადრეული ასაკიდანვე გაუჩნდა. კითხულობდა მოგზაურობის შესახებ არსებულ ლიტერატურას. მცირე ხანში იდას და მის ყოფილ მასწავლებელს შორის რომანი გაიბა, რასაც იდას დედა წინააღმდეგობას უწევდა. დედამ პირობა წაუყენა ქალიშვილს, რომ ცოლად გაჰყოლოდა დოქტორ ანტონ პფაიფერს - ქვრივ მამაკაცს, რომელსაც შვილიც ჰყავდა. დოქტორი პფაიფერი მდიდარი ადვოკატი იყო და ქალაქ ლემბერგში ცხოვრობდა. თუმცა იმ დროისათვის ვენაში საქმიანი ვიზიტით იმყოფებოდა. იგი 24 წლით უფროსი იყო იდაზე. ადვოკატი ძალზე მოხიბლა ახალგაზრდა ქალმა და მათი ქორწინება 1820 წლის 1 მაისს შედგა. იდას ქმარი არ უყვარდა, მაგრამ ამის მიუხედავად მეუღლეს მაინც პატივს სცემდა. მალე დოქტორმა პფაიფერმა სამსახური დაკარგა (ავსტრიელ მაღალჩინოსნებთან უთანხმოების გამო), რის შედეგადაც ოჯახმა ბევრი გაჭირვება გადაიტანა. იდა თავის ავტობიოგრაფიულ წიგნში წერდა: „მხოლოდ ღმერთმა იცის, თუ რა გადავიტანე, მე ჩემი

¹ THE STORY OF IDA PFEIFFER And Her Travels in Many Lands, London, 1879, p. 12.

18 წლიანი ცოლქმრული ცხოვრების განმავლობაში, არა ჩემი მეუღლის ცუდი მოპყრობის, არამედ გაჭირვებისა და სიღატაკის გამო. მე დავიბადე მდიდარ ოჯახში და მიჩვეული ვიყავი ახალგაზრდობიდანვე კომფორტს და წესრიგს და ახლა ძალიან ხშირად არ ვიცი, თუ სად გავათენო ღამე და მოვიპოვო მცირეოდენი თანხა, რათა დავიკმაყოფილო უბრალო საჭიროებები. მე ვაკეთებდი სახლის მძიმე სამუშაოს, ვუძლებდი სიცივეს და შიმშილს, ჩუმად ვმუშაობდი მცირეოდენი გასამრჯელოსათვის, ვატარებდი ხატვისა და მუსიკის გაკვეთილებს, თუმცა ამის მიუხედავად, ძალიან ხშირად ჩემი საწყალი შვილებისათვის გამხმარი პურის გარდა არაფრის მიწოდება არ შემეძლო“.¹ 1837 წელს იდას დედა გარდაეცვალა. იდამ მემკვიდრეობით მიიღო მშობლების ქონების ნაწილი. სწორედ ამ ქონებით მოახერხა მან შვილებისთვის შესაფერისი განათლება მიეცა. 1838 წელს მომავალი მოგზაური მეუღლეს გაშორდა. მას შემდეგ, რაც იდას შვილები წამოიზარდნენ, მან გადაწყვიტა ბავშვური ოცნებებისთვის

¹ THE STORY OF IDA PFEIFFER And Her Travels in Many Lands, London, 1879, p. 14.

ფრთები შეესხა და მოგზაურობა დაეწყო. მისი მიზანი იერუსალიმის წმინდა მიწის მონახულება იყო. იდამ 1842 წელს ვენა დატოვა და 22 მარტს, ბორნით გაუყვა მდინარე დანუბას შავ ზღვამდე, რათა ის კონსტანტინოპოლში ჩასულიყო. იქიდან იდა გაემგზავრა ბრუსაში (თანამედროვე თურქეთი), ბეირუთში, ჰაიფაში (თანამედროვე ისრაელი), იერუსალიმში, შემდეგ კი მკვდარი ზღვით ნაზარეთში. იდა პფაიფერმა მოინახულა: დამასკო, ბაალბეკი, ლიბანი, ალექსანდრია და ქაირო. ამის შემდეგ აისა (აღმოსავლეთ საჰარა), მან გაიარა უდაბნო, რათა სუეცის არხამდე და წითელ ზღვამდე მიეღწია. ეგვიპტიდან მოგზაური მშობლიურ ქალაქში 1843 წლის დეკემბერში დაბრუნდა. მომდევნო წელს მან გამოსცა დღიური „ვენელი ქალბატონის მოგზაურობა აღთქმულ მიწაზე“. როგორც მკვლევარი გაბრიელა ჰეზინგერი აღნიშნავს: „პალესტინაში მოგზაურობის დღიური თავისებურ მოგონებად იყო ჩაფიქრებული, თუმცა იდა პფაიფერმა ვენელი გამომცემლის - დიმბიოკის დაჟინებით ანონიმურად გამოსცა. ბოლოს და ბოლოს წმინდა მიწაზე ვენელი ქალის მოგზაურობის შესახებ მოხერხდა ოთხი გამოცემა და როგორც მისი მოგზაურობის ყველა შემ-

დეგი პუბლიკაცია, მრავალ ენაზე ითარგმნა“.¹ იდა პფაიფერის წიგნი „Journey of a Viennese Lady to the Holy Land“. დიდი ინტერესით მიიღო მკითხველმა. მიღებული ჰონორარით იდამ გადაწყვიტა მოგზაურობა განეახლებინა. ამჯერად მან გადაწყვიტა სკანდინავიაში წასულიყო. მისი მოგზაურობა დაიწყო 1845 წლის 10 აპრილს. იგი ვენაში იმავე წლის 5 დეკემბერს დაბრუნდა. მალე იდამ მიიღო გადაწყვეტილება, რომ მსოფლიოს გარშემო ემოგზაურა. 1846 წლის 1 მაისს, გაემგზავრა რიო დე ჟანეიროში. 1844 წლის 3 თებერვალს იდა ჩავიდა ჰორნის კონცხზე (წყნარი ოკეანე), ხოლო 2 მარტს კი ვალპარაისოში (ვენესუელა). იქიდან გაემგზავრა ტაიტში, სადაც მოგზაური დედოფალ პომარე IV (1813-1874 წ.წ.) წარუდგინეს. ივლისის დასაწყისში პფაიფერი იმყოფებოდა მაკაუში (მალაიზია), შემდეგ ჩავიდა ჰონკონგსა და კანტონში. სინგაპურის გავლით აღმოჩნდა ცეილონში (შრილანკა). ოქტომბრის დასასრულს, ის უკვე მადრასშია (ინდოეთი). აქედან კალკუტაში მიდის, შემდეგ ბენარესში (მდ. განგის აუზი), ბენარესიდან კი

¹ Ida Pfeiffer, Eine Frau Fährt, Um Die Welt, Die Reise 1846 nach Sudamerika, China, Ostindien, Persien und Kleinasien, Herausgegeben von Gabriele Habinger, Wien, 2005, p. VIII.

ბომბეიში. აპრილის ნახევარში იდა გაემგზავრა სპარსეთში. ქალაქ ბუშირიდან (თანამედროვე ირანის ტერიტორია) გადავიდა ბაღდადში. ქტესიფონის (თანამედროვე ერაყის ტერიტორია) და ბაბილონის ისტორიული ადგილების მონახულების შემდეგ იდა გაჰყვა ქარავანს ქ. მოსულამდე (თანამედროვე ერაყის ტერიტორია), დაათვალიერა ნინევიის ნანგრევები. შემდეგ ჩავიდა ქალაქ თავრიზში, სადაც იდა წარუდგინეს ინგლისის ელჩს, რომელიც აღფრთოვანებული დარჩენილა ავსტრიელი ქალის მოგზაურობით.¹ თავრიზში იდა პფაიფერი შეხვედრია ირანის შაჰის წარმომადგენელს „ვიცე მეფეს“, რომელსაც მოგზაურისთვის თავისი ჰარემი უჩვენებია. 1848 წლის 11 აგვისტოს იდამ გააგრძელა მოგზაურობა სომხეთსა და საქართველოში. დასავლეთ საქართველოდან, კერძოდ, ყულევიდან (მაშინდელი რედუტ-კალე) პფაიფერი გაემგზავრა ანაპაში, შემდეგ ქერჩსა და სევასტოპოლში, ხოლო ოდესიდან კონსტანტინოპოლში. 1848 წლის 4 ნოემბერს იდა პფაიფერი საბერძნეთის, იონიის კუნძულების და ტრიესტის (იტალია)

¹ Ida Pfeiffer, Eine Frau Fährt, Um Die Welt, Die Reise 1846 nach Sudamerika, China, Ostindien, Persien und Kleinasien, Herausgegeben von Gabriele Habinger, Wien, 2005, p. 20.

გავლით ვენაში დაბრუნდა. ამ დროს ვენა ალყაშემორტყმული იყო იმპერატორ ფრანც იოზეფ I ჯარების მიერ. როგორც ცნობილია, ფრანც იოზეფმა, რომელიც ჰაბსბურგ-ლოთარინგელთა დინასტიის წარმომადგენელი იყო (1830-1916 წ.წ.), ავსტრია და უნგრეთში არსებული აჯანყებები ჩაახშო და აბსულუტიზმი აღადგინა. სწორედ ეს მოვლენები დაემთხვა მოგზაური ქალის სამშობლოში დაბრუნებას. იდა პფაიფერის მეორე ნაშრომი „A Woman’s Journey Round the World“, განსაკუთრებული ინტერესით მიიღო საზოგადოებამ, იგი ითარგმნა ინგლისურ და ფრანგულ ენებზე. 1851 წლის 18 მარტს იდა პფაიფერი, მას შემდეგ რაც ავსტრიის მთავრობამ მას სამოგზაურო ხარჯები მისცა (როგორც ანონიმი ავტორი გადმოგვცემს მისი ბიუჯეტი 1500 ფლორინით გაზრდილა), ლონდონში გაემგზავრა, საიდანაც 11 აგვისტოს კეიპტაუნში ჩავიდა. იგი ვერ აკეთებდა არჩევანს ცენტრალურ აფრიკაში გამგზავრებულიყო, თუ ავსტრალიაში. საბოლოოდ სინგაპურში წავიდა, შემდეგ კი გადაწყვიტა აღმოსავლეთ ინდოეთი მოენახულებინა. სარავაკიდან (ირანი) იგი გაემგზავრა პონტინიაკისკენ (მალაიზია), აქედან კუნძულ იავაზე (ანგოლა), შემდეგ კი სუმატრაზე

(სამხრეთ აფრიკა). 1853 წლის 27 სექტემბერს მან ორთვიანი მოგზავრობის შემდეგ ჩრდილოეთ ამერიკაში, კალიფორნიის შტატში არსებულ ქალაქ სანფრანცისკოში ჩააღწია. მოგზაურს სურვილი ჰქონდა ჩრდილოეთ ამერიკაში მოგზაურობის დასრულებისთანავე გადაეკვეთა ანდების მთები და სამხრეთ ამერიკაში, კერძოდ, ბრაზილიაში ჩასულიყო, მაგრამ პერუში მომხდარმა რევოლუციამ მას განზრახვაზე ხელი ააღებინა. იგი ეკვადორისკენ გაემართა, აქედან კი კორდილიერებზე იმოგზაურა. მაისის ბოლოს იდა ახალი ორლენისკენ (აშშ, ლუიზიანას შტატი) გაემგზავრა. შემდეგ სენტ ლუისში (მისურის შტატი), სენრ პოლსა და ჩიკაგოში. მოინახულა ნიაგარას ჩანჩქერი. კანადაში მცირეხნიანი ვიზიტის შემდეგ იდამ ნიუ-იორკსა და ბოსტონში იმოგზაურა. შემდეგ გადაკვეთა ატლანტიკის ოკეანე და 1854 წლის 21 ნოემბერს ინგლისში ჩავიდა. ორი წლის შემდეგ მან გამოსცა წიგნი: „My Second Journey Round the World”. მისი ბოლო მოგზაურობა იყო მადაგასკარზე, სადაც უკურნებელი დაავადება შეეყარა. როგორც გაბრიელა ჰებინგერი აღნიშნავს, ალექსანდრე ფონ ჰუმბოლდტი და კარლ რიტერი (რომელთა ხელშეწყობითაც იდა პფაიფერი ბერლინის გე-

ოგრაფიული საზოგადოების წევრი გახდა) მოგზაურ ქალს ურჩევდნენ მადაგასკარზე მოგზაურობისგან თავი შეეკავებინა, თუმცა იდას განზრახვა ვერ გადააფიქრებინეს. ჰებინგერის თქმით იდას ავსტრიის დედოფლის წინააღმდეგ (ავსტრიის დედოფალი ამ დროს იყო ფრანც იოზეფის მეუღლე ელისაბედი 1837–1898 წ.წ.) შეთქმულებაში მონაწილეობა დაბრალდა და ის ქვეყნიდან გააძევეს.¹ სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მას ღვიძლის კიბო აღმოაჩნდა და 1858 წლის 27 ოქტომბერს მოგზაური გარდაიცვალა. როგორც აღვნიშნეთ, იდა პფაიფერმა 1848 წელს სპარსეთში იმოგზაურა. აქედან სომხეთში, შემდეგ კი საქართველოში ჩავიდა. კავკასიაში მან თვეზე მეტ ხანს დაჰყო, 1848 წლის 11 აგვისტოდან 13 სექტემბრამდე. იდა პფაიფერის თხზულებაში ცალკე თავი აქვს დათმობილი „აზიურ რუსეთს“ რომლისთვისაც მოგზაურს ასეთი ქვესათაური გაუკეთებია: „სომხეთი, საქართველო და სამეგრელო“. ის დაწვრილებით აღწერს კავკასიაში რუსეთის სასაზღვრო ადგილებს, რომელიც მისი გადმოცემით მდინარე არაქსზე გადიო-

¹ Ida Pfeiffer, Eine Frau Fährt, Um Die Welt, Die Reise 1846 nach Sudamerika, China, Ostindien, Persien und Kleinasien, Herausgegeben von Gabriele Habinger, Wien, 2005, p. IX.

და. მოგზაური გვაწვდის ცნობებს სამხრეთ კავკასიის ბუნების, კლიმატის, მდინარეების, ასევე აქ მცხოვრებ ადამიანთა დასახლებების შესახებ.¹ ავსტრიელი მოგზაური დიდ ადგილს უთმობს კავკასიაში რუსული მმართველობის სტილზე საუბარს, როგორც იდა პფაიფერი წერს: „როგორც კი რუსულ მიწაზე (იგულისხმება სამხრეთ კავკასია - გ.ს.) ფეხი დავდგი, დაიწყო უსირცხვილო მათხოვრობა წვრილმანი გასამრჯელოსთვის“. იდა პფაიფერი ახსენებს სამხრეთ კავკასიაში არსებულ გერმანელ კოლონისტთა დასახლებას, რომელიც მისი ცნობით არარატის მთასთან ახლოს იყო. როგორც ცნობილია, გერმანელი კოლონისტების ჩამოსახლება კავკასიაში მეცხრამეტე საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო და ამ პროცესს ხელს უწყობდა რუსეთის საიმპერატორო კარი.² ამის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის

¹ გ. სოსიაშვილი, იდა პფაიფერის კავკასიაში მოგზაურობის დღიური, როგორც საისტორიო წყარო, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული კვლევები, რევაზ კიკნაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 2013, გვ. 55.

² პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 472.

გერმანელი მოგზაური მორიც ვაგნერი, რომელმაც კავკასიაში 1843–1846 წლებში იმოგზაურა. ვაგნერის ინფორმაციით გერმანელმა კოლონისტებმა საქართველოში თავიანთი ახალშენები დააარსეს. მათი კოლონიები იყო სამხრეთ კავკასიაშიც: კატარინენფელდი, ანენფელდი და ჰელენფელდი.¹ კავკასიაში გერმანული კოლონიების შესახებ ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე გერმანელი მოგზაური ედუარდ აიხვალდიც, რომელიც კავკასიაში 1825–1826 წ.წ. იმყოფებოდა.² იდა პფაიფერი გერმანელთა ახალშენების გვერდით იხსენიებს რუსულ კოლონიებსაც და ეს შემთხვევით არ არის. საიმპერატორო კარმა XIX საუკუნის 30-იან წლებში მიზნად დაისახა კავკასიის სამხედრო კოლონიზაცია, რათა ამით კიდევ უფრო გაემყარებინა პოლიტიკური პოზიციები. ამის ნათელი დადასტურებაა ნიკოლოზ I ბრძანება ბარონ როზენისადმი: „შედგენილ იქნას პროექტი კავკასიის სამხედრო კოლონიზაციისა, სადაც დასახლებულ იქნან ცოლიანი

¹ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 63.

² ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2005, გვ. 249.

რიგითი ჯარისკაცები, რომელთაც მოიხადეს 15 წლიანი სამსახურის ვადა; რათა შეიარაღებული რუსი მოსახლეობის დაბინავებით უფრო და უფრო განვამტკიცოთ ჩვენი ბატონობა კავკასიაში და ამგვარ დასახლებათა საშუალებით, რამდენადაც შესაძლებელია, დავიახლოვოთ კავკასიის ხალხები“.¹ იდა პფაიფერი დაწვრილებით აღწერს ქალაქ ერევანს. როგორც ჩანს, მან ადგილობრივი სომხებისგან ჩაიწერა გადმოცემა, რომლის მიხედვით ბიბლიური ნოე წარღვნამდეც ერევნის მიდამოებში ცხოვრობდა და წარღვნის შემდეგაც. იდა პფაიფერს პატარა სომხურ ქალაქ ნახიჭევანში როგორც თავად გადმოგვცემს ნოეს საფლავის ძეგლიც უნახავს. მისი ინფორმაციით სომეხი მწერლები თვლიდნენ, რომ ნახიჭევანი ბიბლიური ნოეს დაარსებული უნდა ყოფილიყო. მოგზაური აღწერს ეჩმიაძინის მონასტერს. პფაიფერის ცნობით ოდესღაც ამ მონასტერში ინახებოდა ქრისტეს ორი სამსკ-

¹ პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 614.

* საისტორიო წყაროებში დაცული ცნობებით დასტურდება, რომ ქრისტეს უკერავი პერანგი, ანუ კვართი საქართველოში, კერძოდ, მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძარშია დაცრძალული, იგი იმ მცხეთელმა ებრაელებმა ჩამოაბრძანეს, რომლებიც მაცხოვრის ჯვარცმას ესწრებოდნენ. ამის შესახებ, იხ. ვრცლად, ე. მამისთვალიშვილი, ქრისტეს კვართის ისტორია, გორი, 2000.

ვალი, ასევე შუბი და უკერავი პერანგი.* იდა პფაიფერი აღწერს კავკასიაში არსებული თათრების დასახლებას, მათ ყოფა-ცხოვრებას. თათრების ეთნიკური წარმომავლობა მას დაკონკრეტებული არ აქვს, თუმცა ხაზს უსვამს, რომ ისინი ისლამის მიმდევრები იყვნენ. მოგზაურის ცნობით თათრები სხვადასხვა სავაჭრო ქარავნებს კავკასიაში მეგზურობას უწევდნენ. ადგილობრივი თათრების გარდა, რომლებიც მიწურ სახლებში ცხოვრობდნენ, იდა პფაიფერის ინფორმაციით იყვნენ მომთაბარე თათრებიც, რომლებსაც ცხენებით დაჰქონდათ კარვები და სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო ნივთები. თათრების დასახლებიდან მას, როგორ თვითონ წერს 24 ვერსი აშორებდა თბილისამდე. კავკასიაში, კერძოდ კი თბილისში თათრებს იხსენიებს მორიც ვაგნერიც. როგორც გერმანელი მოგზაური წერს, თათრები საუბრობდნენ „თურქულ-თათრულ კილოზე“. კავკასიელ თათრებს რუსული სამხედრო ძალის ზემოქმედების მიუხედავად ვაგნერის ცნობით მეზრდოლი სული შერჩათ. ისინი ნაკლებად ემორჩილებოდნენ „რუსული პოლიციის მათრახსა და გადასახადის ამკრეფი მოხელეების მხრივ წვა-

ლებას“.¹ აღსანიშნავია, რომ მეცხრამეტე საუკუნის 30-იან წლებში რუსულ დამპყრობლურ პოლიტიკას ამიერკავკასიიდან ბევრი მუსლიმანი გაექცა, მათ ირანს და თურქეთს შეაფარეს თავი.² ავსტრიელი მოგზაური თავის დღიურში მოგვითხრობს საქართველოს დედაქალაქის შესახებ. თბილისს ის ევროპულ ქალაქად თვლის და ერთ–ერთ ქალაქ ვალპარაისოს* ადარებს. იდა პფაიფერი აღწერს თბილისის ქუჩებს, ქალაქში არსებულ გოგირდის აბანოებს, აქაურ მოსახლეობას, მათ ჩაცმულობას.³ თუმცა თბილისზე საუბრის შემდეგ ის ჩერქეზების აღწერაზე გადადის. მოგზაური აღწერს ჩერქეზი მამაკაცების და მანდილოსნების აღნაგობას და სამოსს. აქ ორი ვერსიაა დასაშვები: 1. იდა პფაიფერმა თბილისში ნახა ჩრდილოეთ კავკასიიდან სავაჭროდ ჩამოსული ჩერქეზები და ამიტომ გვაწვდის მათ შესახებ ცნობებს. თბილისში ჩერქეზები რომ

¹ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 33.

² პ. გუგუშვილი საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 523.

³ გ. სოსიაშვილი, იდა პფაიფერის ცნობები საქართველოს შესახებ, მე-2 საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ქართული ხელნაწერი, მოხსენებათა თეზისები, თბ., 2013, გვ. 188.

* აღნიშნული ქალაქი, რომელიც მან სამხრეთ ამერიკაში მოგზაურობის დროს მოინახულა, თანამედროვე ვენესუელას ტერიტორიაზეა.

ხშირად ჩამოდიოდნენ, ამას მორიც ვაგნერიც ადასტურებს. მისი ცნობით: „ჩამოთვლილ ხალხებთან შედარებით ერთეულებათ (დაფანტულად) ჩანან ტფილისში ოსები, ჩერქეზები, ლეკები, ყაზი-ყუმუხები, ლაზები, სვანები და ქურთები“.¹ მორიც ვაგნერი იდა პფაიფერის მსგავსად თბილისზე საუბრის დროს გარკვეულ ადგილს უთმობს ჩერქეზი მამაკაცების აღწერას.² რაც შეეხება მეორე ვერსიას, შესაძლოა იდა პფაიფერს ერთმანეთში აერია ქართველები და ჩერქეზები და საქართველოს დედაქალაქში მყოფი მოგზაური ქართველების ნაცვლად ჩერქეზებზე გვესაუბრება. 1848 წლის 6 სექტემბერს, იდა პფაიფერი თბილისიდან დასავლეთ საქართველოში გაემგზავრა. გზად მიმავალი აღწერს საქართველოს ბუნებას. იდა შეჩერებულა ქალაქ გორში, შემდეგ კი გზა გაუგრძელებია სურამისკენ. სურამიდან ის ჩავიდა ქუთაისში, იქიდან კი რედუტ-კალეში (ყულევში), საიდანაც საქართველო დატოვა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში გაემგზავრა. იდა პფაიფერის თხრობას ახასიათებს სადა სტილი. ფაქტებს და

¹ მორიც ვაგნერი საქართველოს შესახებ, გერმანული ტექსტი თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა, თბ., 2002, გვ. 33.

² იქვე, გვ. 34.

მოვლენებს ავსტრიელი მოგზაური აღწერს შეულამაზებლად, ყოველგვარი გაზვიადების გარეშე. როგორც მისი თხზულების გამომცემელი გაბრიელა ჰეინგერი წერს: „იდა პფაიფერის ჩანახატებზე გავლენა იქონია მისმა ევროპულმა ღირებულებებმა და მორალურმა წარმოდგენებმა. ის ხშირად განსჯიდა ახალსა და უჩვეულოს, უცხო ადამიანების გარეგნობა და ცხოვრების წესი მის ევროპულ ხედვას ძლივს უმკლავდებოდა, მაგრამ ის არც კრიტიკას იშურებდა საკუთარი საზოგადოების მიმართ: დაუნდობლად ამათრახებდა მონობას, კოლონიური მმართველობისა და მისიონერული საქმიანობის ნაკლოვანებებს. არც თუ იშვიათად, ნამდვილი „ცივილიზებული“ ევროპელები, „არაცივილიზებული“ ხალხთან შედარებით არასახარბიელო მდგომარეობაში აღმოჩენილან. გარდა ამისა, თავისი მოგზაურობის ჩანაწერებში იგი შურს იძიებდა ხოლმე არგაწეული დახმარების გამო, მაგრამ მით უფრო აქებდა მათ, ვინც ბევრი ტვირთისა და მსახურების გარეშე მყოფს გზაში უანგაროდ დაეხმარა. მიუხედავად მისი ცალმხრივი, სუბიექტური საზომისა, იდა პფაიფერის ჩანახატები გვხიბლავს ზედმიწევნით ზუსტი დაკვირვე-

ბეებით, თავისი მახვილგონივრულობითა და სისადავით, ასევე იუმორითა და ირონიით. მისი ყველაზე დიდი ამოცანა იყო, განცდილი და ნანახი ობიექტურად გადმოეცა და გადაჭარბება-გაზვიადებისთვის თავი აერიდებინა. პირველივე მოგზაურობის ჩანაწერებში იგი ირწმუნება: ყველაფერს ისე აღვწერ, როგორც ვხედავ, როგორც თვალწინ წარმომიდგება, შეულამაზებლად, მაგრამ სწორად. მოგზაურობის აღწერანი წარმოაჩენს, ერთი მხრივ, ამ თავნება ქალბატონის ხასიათს, მეორე მხრივ, გვაჩვენებს გასული საუკუნის შუახანების სა-მოგზაურო პირობებს, ასევე იმდროინდელ პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ურთიერთკავშირებს¹. დასასრულს, გვსურს აღვნიშნოთ, რომ იდა პფაიფერის ცნობები კავკასიის შესახებ ბევრ საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს. ამიტომ მისი შემოტანა სამეცნიერო ბრუნვაში, სარგებელს მოუტანს, როგორც მკვლევარებს, ისე ფართო მკითხველსაც. იდა პფაიფერის ცნობების ქართულ ენაზე გამოცემისას ვისარგებლეთ წიგნით: Ida Pfeiffer, Eine Frau Fahrt, Um Die Welt, Die Reise 1846 nach

¹ Ida Pfeiffer, Eine Frau Fahrt, Um Die Welt, Die Reise 1846 nach Sudamerika, China, Ostindien, Persien und Kleinasien, Herausgegeben von Gabriele Habinger, Wien, 2005, p. X.

Sudamerika, China, Ostindien, Persien und Kleinasien, Herausgegeben von Gabriele Habinger, Wien, 2005. იდა პფაიფერის ბიოგრაფიულ ცნობებზე, ასევე გერმანულ ტექსტზე მუშაობისას დახმარებას გვიწევდნენ გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის თანამშრომლები: დოქტ. ნ. ბაქრაძე, ლ. იაშვილი, ზ. ზურაბაშვილი, რისთვისაც მათ გულწრფელ მადლობას ვუხდით.

წინათქმა

გაზეთებში მე მომიხსენიებდნენ, როგორც ტურისტს, თუმცა ეს სახელი - თავისი ჩვეულებრივი, მნიშვნელობისდა მიხედვით - სამწუხაროდ არ შემეფერება. ერთი მხრივ, მაკლია მახვილგონიერება და განწყობა იმისათვის, რომ სახალისოდ ვწერო, და მეორე მხრივ, არ მაქვს საკმარისი ცოდნა ნანახისა და განცდილის შესახებ დასკვნების გამოტანა რომ შევძლო. მე შემიძლია მხოლოდ უბრალოდ და შეულამაზებლად გადმოვცე ის, რაც შემხვედრია, რაც მინახავს; და თუ მინდა რაიმე შევაფასო, შემიძლია ეს მხოლოდ უბრალო შეხედულებების, თვალსაზრისების მხრიდან გავაკეთო.

ალბათ ზოგიერთებს ჰგონიათ, პატივმოყვარეობა უნდა ყოფილიყო საბაზი ამ დიდი მოგზაურობისა. არაფერი მაქვს ამაზე სადაო, თუ არა, ვინც ასე ფიქრობს, შეუძლია თვითონ წამოიწყოს მსგავსი მოგზაურობა იმისათვის, რომ დაინახოს რომ ასეთი ტვირთი, ასეთი გაჭირვება და ხიფათი მხოლოდ დაბადებიდან თანდაყოლილი მოგზაურობის წყურვილით, უსაზღვრო ცნობისმოყვარეობით შეიძლება გადაილახოს.

როგორც მხატვარს მოუწოდებს გრძნობა დახატოს სურათი, პოეტს კი - თავისი აზრები გამოთქვას, ასე მივიღტვი სამყაროს სანახავად.

მოგზაურობა იყო ჩემი სიყმაწვილის ოცნება, ახლა კი ნანახის გახსენება ჩემი სიბერის სიამეა.

პატივცემულმა საზოგადოებამ გულთბილად და სიკეთით მიიღო ჩემი მოგზაურობის შეულამაზებელი ცნობები: ამბები „წმინდა მიწისკენ, ისლანდიისა და სკანდინავიისკენ“, და ეს მაძლევს ძალას კვლავ წარვსდგე საზოგადოების წინაშე ჩემი ბოლო და უდიდესი მოგზაურობის დღიურებით.

მინდა ჩემი თავგადასავლის მონათხრობით პატივცემულ მკითხველს შევთავაზო მხოლოდ ერთი ნაწილი იმ სიამოვნებისა, რომელიც მოგზაურობამ ასე გულუხვად მომანიჭა!

ავტორი ვენა, 16 მარტი, 1850 წ.

აზიური რუსეთი

სომხეთი, საქართველო და სამეგრელო

სოფია* მარანდი* რუსეთის საზღვარი* ნაჩივანი* ქარავანით

მოგზაურობა* ერთი ღამე ტყვეობაში* მგზავრობის

გაგრძელება* ერივანი* რუსული ფოსტა. *თათრები

*ტიფლისში ჩასვლა * იქვე გაჩერება. * მგზავრობის

გაგრძელება. *ქუთაისი * მარანდი * რიბონზე მგზავრობა *

რედუტკალე

11 აგვისტო. თავრიზსა¹ და ნაჩივანს² შორის მდებარე სადგურები ძალიან განსხვავდება ერთმანეთისგან. მაგრამ პირველი სადგური ერთ-ერთი უდიდესია სოფიას³ შემდეგ, რომლის გავლასაც ექვსი საათი მოვანდომეთ. გზა უმეტესად უნაყოფო და დაუსახლებელი ველებს მიუყვებოდა.

როცა სოფიას მივაღწიეთ, უკვე სამი საათი იყო, ამიტომ ჩემი გადაყვანა აღარ მოინდომეს - მიმითითეს მზეზე, იმის ნიშნად, რომ უკვე გვიანი იყო, ამასთან ისეთი გამომეტყველება მიიღეს, რომ შეიძლებოდა თავს დამსხმოდნენ, დავეყაჩაღებინე, ან სულაც მოვეკალი. მაგრამ ამისთანა წინააღმდე-

გოზა მე ვერასოდეს მორგუნავდა. და მას შემდეგ, რაც დიდი გაჭირვებით დავადგინე, რომ შემდეგ სადგურამდე ოთხი საათის სავალი იყო, გადავწყვიტე გზა გამეგრძელებინა და ჩემი მსახურის გულის დასაწყვეტად, რომელიც ნაჩივანამდე მყავდა დაქირავებული, ახალი ცხენების შეკაზმვის ბრძანება გავეცე.

მიუხედავად იმისა, რომ სადგურ მარანდში⁴ რვა საათისთვის ჩავედით, თავიც ზედ გვება და ბარგიც თან გვქონდა.

12 აგვისტო. დღეს ჩვენ ერთადერთი სადგური გვქონდა გასავლელი არაქსამდე⁵, რუსეთის საზღვრამდე. მართალია მხოლოდ ერთი სადგური იყო, მაგრამ თერთმეტი საათის სავალზე ერთ პატარა ნაკადულს მივუყვებოდით, რომელიც მიყრუებულ ხეებსა და ველებზე მიედინებოდა, გზაზე, გარდა რამდენიმე პატარა წისქვილისა და მეჩეთის ნანგრევებისა, პატარა სოფელიც კი არ შეგვხვებოდა. სპარსეთის ქვეყანაში არც ერთი შენობისთვის არ მომიკრავს თვალი. სპარსეთი საერთოდ წყლის ნაკლებობის გამო მეჩხრად არის დასახლებული. მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანას

არ აქვს უფრო მეტი მთა და ნაკლები მდინარე, ვიდრე სპარსეთს. ამიტომ ჰაერი ძალიან მშრალი და ცხელია.

მთისწინეთის შორიახლოს მიედინება მდინარე არეზი, თუ არაქსი, რომელიც სომხეთს მიდიისგან⁶ ყოფს, საშინლად მოჰქუხს და მაღალ ტალღებს ისვრის. აქ ის სპარსულ და რუსულ ტერიტორიებს შორის ბუნებრივ საზღვარს წარმოქმნის. ეს მდინარე ნავით გადავლახეთ. მდინარის მეორე ნაპირზე პატარა სახლებია, სადაც მგზავრები ჩერდებიან ხოლმე და აქ საჭიროა ადგილობრივი მცხოვრებნი დაარწმუნო, რომ არც ყაჩაღი, არც მკვლელი და განსაკუთრებით, პოლიტიკურად საშიში ადამიანი არ ხარ. დროდადრო, როცა შავი ჭირი, ან ქოლერა მძვინვარებს, რაღაც დროით კარანტინს აწესებენ.

თავრიზში რუსი კონსულის წერილმა აქაური მაღალი ჩინოვნიკისადმი უზრუნველყო ძალიან თავაზიანი მიღება - ამ დროს არც შავი ჭირი იყო და არც ქოლერა, კარანტინსაც ავერიდე.

ის იყო რუსეთის მიწაზე ფეხი დავდგი, რომ დაიწყო უსირცხვილო მათხოვრობა წვრილმანი გასამრჯელოსთვის. ჩინოვნიკს თავის მოსამსახურეთა შორის ჰყავდა ერთი კაზაკი,

რომელიც თავს ისე აჩვენებდა, თითქოს გერმანული იცოდა. ჩემი ყოფნის მიზნის დასადგენად იგი ჩემთან მოგზავნეს. ამ არამზადამ ისევე იცოდა გერმანული, როგორც მე ჩინური. სამ-ოთხ სიტყვას ძლივს უყრიდა თავს. ამიტომ ავუხსენი, რომ მისი დახმარება არ მჭირდებოდა, მიუხედავად ამისა, მაშინვე ხელი გამომიწოდა და სამსახურისთვის გასამრჯელო მოითხოვა.

13 აგვისტო. დილაადრიან ერთი მეზაჟის თანხლებით არაქსი დავტოვე და ოცდათხუთმეტი ვერსი ჭენებით გავიარე პატარა ქალაქ ნაჩივანამდე, რომელიც ერთ-ერთ უდიდეს ველზე მდებარეობს და არარატის⁷ მაღალი მთებით არის გარშემორტყმული. ეს ველი ნაყოფიერია, მაგრამ ხეებით ღარიბი, როგორც მთელი შემოგარენი.

თავშესაფრის პოვნა მსოფლიოს არც ერთ ქვეყანაში ისე არ გამჭირვებია, როგორც აქ. ორი წერილი მქონდა, ერთი გერმანელი ექიმისადმი, მეორე კი - გუბერნატორისადმი. ამ უკანასკნელთან სამგზავრო ტანსაცმლით მისვლა არ მინდოდა (მე ხომ კულტურულ ხალხთან ვიმყოფებოდი, რომლებიც სხვას ჩაცმულობით აფასებენ), ვფიქრობდი, რომ აქ არ

იქნებოდა, ისეთი სასტუმრო, ექიმს შესახვედრად რომ შევთავაზებდი. წერილის მისამართი, რომელიც ამ ქვეყნის ენაზე ეწერა, ბევრ ადამიანს წავაკითხე და ვთხოვე მათ გზა ეჩვენებინათ, მაგრამ ყველა თავს იქნევდა და მეც იძულებული ვიყავი გზა გამეგრძელებინა. ასე მივედი საბაჟოს შენობასთან, სადაც ჩემი მცირეოდენი ბარგი ჩაიბარეს და ინსპექტორთან წამიყვანეს. ამ კაცმა ცოტა გერმანული იცოდა, მაგრამ ჩემი თხოვნა მხედველობაში არ მიიღო, საბაჟოს ოთახში მიმიხმო და ჩემი პატარა ჩემოდანი გამახსენებინა.

ინსპექტორის ცოლმა და დამ გამაცილეს. ძალიან გაკვირვებული ვიყავი ასეთი ზრდილობიანი მოპყრობით, მაგრამ მალე მივხვდი, რა ამოდრავებდათ - ორივე ქალბატონს უნდოდა ენახა, თუ რა ჩამოვიტანე თან. სკამები მოატანინეს, ჩემი პატარა ჩემოდნის წინ ჩამოსხდნენ და როგორც კი გავხსენი უკვე ექვსი ხელი ფუთფუთებდა შიგ (ორივე ქალისა და საბაჟოს მოხელის). ერთი დუჟინი ერთმანეთზე დაწყობილი ქაღალდი, მონეტები, გამხმარი ყვავილები და ბაბილონიდან⁸ და ნინე-ვიადან⁹ წამოღებული სხვა ნივთები თვალისდახამხამებაში აურ-დაურიეს და მიყარ-მოყარეს. თითოეული შეკვრა, თითო-

ეული ჩაჩი ამოიღეს. ინსპექტორის ცოლი აშკარად მიხვდა, რომ დიდი ბრძოლა ქონდა გადასატანი მათ წესრიგში მოსაყვანად. ბოლოს ნამდვილად იმ აზრზე ვიყავი, რომ ველურებში მოგხვდით.

მას შემდეგ, რაც ჩემოდანი საკმარისად გაისინჯა, პატარა ყუთის ჯერი დადგა, რომელშიც ჩემს უდიდეს განმსწინევის თავს¹⁰ ვინახავდი*. ხელი სტაცეს მძიმე ცულს, ერთი ფუტის სიგრძის ყუთისთვის თავი რომ აეხადათ. ამან მეტად გამაბრაზა. მივვარდი და ეს არ გავაკეთებინე. ჩემდა საბედნიეროდ, სწორედ მაშინ მოვიდა მესამე ქალი, ეროვნებით გერმანელი.**

მას ვუთხარი, თუ რა იყო ყუთში და რომ სულაც არ ვაპირებდი მის გახსნაზე უარის თქმას, მხოლოდ ხვეწისა და მარწუხის ხმარებისას ფრთხილად იყვნენ-მეთქი. მაგრამ, აი სასწაული! საბაჟოში, სადაც ასეთი შემთხვევები ყოველ დღე ხდება, ეს ხელსაწყოები არ აღმოაჩნდათ! იმას მაინც მივაღწიე, რომ

* ეს თავი მას შემდეგ მივიღე, როცა ჩემი ბარგი-ბარხანა მოსულიდან გაგზავნილი მქონდა, ამის გამო იძულებული გავხდი თან წამეღო.

** რუსეთის ტერიტორიაზე ყველგან შეხვედებით ბევრ გერმანელს, ჯერ ერთი, რომ ბევრი ჩამოსული გერმანელია დასაქმებული, მეორეც, რუს ხელმწიფეს უამრავი პროვინციები აქვს, სადაც გერმანული ენაა გაბატონებული.

ყუთის სახურავი სიფრთხილით სამ ნაწილად გავატეხინე. ჩემი დიდი აღელვების მიუხედავად, იძლებული ვიყავი გამედიმა მათ ბრიყვულ გამომეტყველებაზე, რომელიც სახეზე გამოეხატა ორივე ქალბატონსა და საბაჟოს მოხელეს, როცა ბაბილონური აგურის ნამტვრევები და ცოტა დაზიანებული თავის ქალა დაინახეს, ვერაფრით მიხვდნენ, რა საჭირო იყო ამისთანა რამეების თრევა.

გერმანელმა ქალმა, ჰენრიეტა ალექსანდერმა, თავისთან დამპატიჟა ფინჯან ყავაზე და როცა თავშესაფართან დაკავშირებით წარმოქმნილი სირთულეების შესახებ შეიტყო, მაშინვე თავის სახლში ერთი ოთახი გამომიყო. მეორე დღეს გუბერნატორს ვესტუმრე, რომელმაც ძალიან თავაზიანად მიმიღო და არაერთგზის შემომთავაზა - მაშინვე მის სახლში გადავსულიყავი. მან იზრუნა ჩემს პასპორტსა და ვიზაზე, რომელიც ამ მოკლე ხანში, რაც ქრისტიანულ ქვეყანაში ვიმყოფებოდი, ნახევარი დუჟინი მაინც დამჭირდა. ჩემს გამო ერთ თათარსაც მოელაპარაკა, რომლის ქარავანიც ტიფლისს¹¹ მიემართებოდა. კეთილ ქალბატონ ალექსანდერთან ერთად დავათვალიერე შესაბრაალისი, ნახევრადდანგრეული პატარა ქალაქი და ნოეს¹²

საფლავის ძეგლი. სპარსული ცნობებით ნაჩივანი სომხეთის ერთ-ერთი უდიდესი და ულამაზესი ქალაქი უნდა ყოფილიყო. სომეხი მწერლები ამტკიცებენ, რომ ამ ქალაქის დამაარსებელი ნოე იყო. თანამედროვე ქალაქი მთლიანად აღმოსავლური სტილით არის აშენებული. ახალი შენობებიდან მხოლოდ რამდენიმე სახლის კარ-ფანჯრები იყურება ვიწრო ქუჩაში, უფრო ხშირად ფასადები პატარა ბაღებისკენაა მიმართული. ამ ხალხის ჩაცმულობაც სპარსელებისას გავს. მხოლოდ ჩინოვნიკები, ვაჭრები და ა. შ. ევროპულად იცვამენ.

17 აგვისტო. დღეს თავს ძალიან ცუდად ვგრძნობდი, ყველაზე არასასიამოვნო ის იყო, რომ საღამოს ქარავანი წავიდა. რამდენიმე დღე საკვებიც არ მქონდა და ძალიან დასუსტებული ვიყავი. მაინც წამოვდექი ტახტიდან და ქარავნის ცხენზე შევჯექი. ვფიქრობდი, რომ ჰაერის შეცვლა ყველაზე კარგი გამჯანსაღებელი საშუალება იქნებოდა.

საბედნიეროდ, ძალიან პატარა მანძილი გავიარეთ ქალაქის კარიბჭემდე და იქ დავრჩით ღამე და მომდევნო დღე.

18 აგვისტოს ისევ გავუდექით გზას. ქარავანს მხოლოდ სავაჭრო საქონელი მიჰქონდა, გამყოლები თათრები იყვნენ.

მგზავრობას ნაჩივანიდან ტიფლისამდე (500 ვერსი) ჩვეულებრივ 12-14 დღე უნდა. ჩემი ქარავნით კი, თუკი მოგზაურობის დასაწყისს გავითვალისწინებთ, ალბათ ექვს კვირას მოვუნდებოდით, რადგან პირველ ღამეს მხოლოდ ერთი საათი ვიარეთ, მეორე ღამეს ოთხ საათზე ცოტა მეტი - ალბათ ფეხით უფრო შორს წავიდოდი.

19 აგვისტო. ჭეშმარიტად რთული ასატანია, მთელი დღე ნაწვერალ მინდორზე მცხუნვარე მზის ქვეშ ვეყარეთ, მხოლოდ საღამოს ცხრა საათზე შევჯექით ცხენებზე და ოთხი საათის შემდეგ, პირველ საათზე შევჩერდით და დავბანაკდით. ამ ქარავნის ერთადერთი სიკეთე კვება იყო. თათრები¹³ არაბებივით ძუნწად არ ცხოვრობდნენ: ყოველ საღამოს ცხიმით გემრიელად შეზავებულ საუცხოო ფლავს აკეთებდნენ, ხშირად გამომშრალ ქიშმიშსა და ქლიავსაც კი მოგვართმევდნენ ხოლმე. გარდა ამისა, თითქმის ყოველდღე მოჰქონდათ გასაყიდად შესანიშნავი საზამთრო და ნესვი. გამყიდველები, უმეტესად თათრები, ყოველთვის გამოარჩევდნენ ხოლმე კარგ პატარა ნაჭერს და შემომთავაზებდნენ უსასყიდლოდ.

21 აგვისტო. ისევ არარატის სიახლოვეს ვიმყოფებოდით. ხანდახან რუსულ¹⁴ და გერმანულ კოლონიებს¹⁵ ჩავუვლიდით გვერდით. ამ უკანასკნელის სახლები ისე გამოიყურებოდა, როგორც გერმანულ მთიან სოფლებში. გზა სულ ოღრო-ჩოღრო და ქვიანი იყო. წარმოდგენა არ მქონდა, როგორ ახერხებდა საფოსტო ეტლი აქ გავლას.

დღეს ძალიან არასასიამოვნო თავგადასავალი გადამხდა.

ჩემი ქარავანი სადგურ სიდინის¹⁶ სიახლოვეს იყო დაბანაკებული, საფოსტო გზიდან დაახლოებით ორმოცდაათიოდენაბიჯზე. საღამოს რვა საათისთვის გზამდე გავისეირნე და როცა უკან დაბრუნება მოვინდომე, ფოსტის ცხენების ეჭვნების ხმა შემომესმა. გზაზე შევჩერდი, რათა მგზავრებისთვის თვალი შემეველო. ოთხთვალაში ვიღაც ბატონი იყო, გვერდით კი თოფიანი კაზაკი უჯდა. როცა გვერდით ჩამიარეს, მშვიდად შემოვბრუნდი, მაგრამ ჩემდა გასაკვირად, გავიგონე, როგორ გაჩერდა ოთხთვალა და თითქმის იმწამსვე მკლავში ღონიერი ხელისწავლება ვიგრძენი. კაზაკს ჩემი წათრევა უნდოდა ოთხთვალასკენ. ვეცადე დავსხლტომოდი, თავისუფალი ხელით ქარავანზე

მივუთითე და ვიყვირე, რომ იმ ქარავანს ვეკუთვნოდი. ვაჟბატონმა მეორე ხელი მაშინვე პირზე ამაფარა და ოთხთვალაზე შემაგდო, სადაც იმ კაცმა მაგრად შემბოჭა. კაზაკი ცოცხლად ამოხტა ზევით და მეეტლემ მთელი სისწრაფით გააჭენა ცხენები. ყველაფერი ისე თავლისდახამხამებაში მოხდა, რომ ვერც კი მივხვდი რა შემემთხვა. კაცებს მაგრად ვყავდი შებოჭილი მხრებში. პირზე ხელი მაშინ მომაცილეს, როცა ქარავანს ისეთ მანძილზე დავშორდით, რომ ჩემი ხმა აღარ მისწვდებოდათ.

საბედნიეროდ, შიშს არ შევუპყრივარ - მაშინვე ვიფიქრე, რომ ეს ორივე „თავაზიანი“ რუსი, გამოიჩინეს რა გულმოდგინება და უაღრესად საშიშ პერსონად მიმიჩნიეს, ფიქრობდა ამით კარგი სარგებელი ენახა. როგორც კი პირი გამითავისუფლეს, დაიწყო ჭკვიანური შეკითხვები: ვინა ვარ, სადაური ვარ და ა.შ. ცოტა რუსული კი ვიცოდი, რომ მათთვის ასეთი ცნობები მიმეცა. თუმცა, ეს არ იკმარეს და პასპორტის ნახვა მოითხოვეს. მე ვუთხარი მათ, რომ გაეგზავნათ ვინმე ჩემი ჩემოდნის მოსატანად. აი, მაშინ შევძლებდი მათი ცნობისმოყვარეობის დაკმაყოფილებას. როგორც იქნა მივაღ-

წიეთ ფოსტის შენობას, სადაც ერთ პატარა ოთახში შემიყვანეს, თოფიანმა კაზაკმა ღია კართან მოიკალათა, რომ ჩემთვის თვალი არ მოეცილებინა და ის ბატონიც, რომელიც თავისი მუქი მწვანე ხავერდის ყურთმაჯების გამო იმპერიის ჩინოვნიკად მივიჩნიე, რამდენიმე ხანს ოთახში დარჩა. ნახევარი საათის შემდეგ მოვიდა საფოსტო განყოფილების უფროსი, თუ ღმერთმა უწყის ვინ იყო, რომ მე ვენახე და ჩემი შემპყრობის საგმირო ამბები მოესმინა. ისინიც ჩქარობდნენ, საკმაოდ დაწვრილებით და სახალისოდ ეამბზნათ მომხდარი.

მთელი ღამე მკაცრი თვალთვალის ქვეშ ხის სკამზე უნდა გამეტარებინა, თან არც საბანი მქონდა, არც პალტო და ამასთან შიმშილი და წყურვილი მაწუხებდა. არც საბანი მომცეს, არც ლუკმა-პური. როგორც კი სკამიდან ავდექი, რომ ოთახში გამევლო და გამომევლო, კაზაკი მაშინვე მეცა, მკლავში ხელი წამავლო და სკამთან მიმაბრუნა, წყნარად იყავიო.

დილისთვის ჩემმა მცდელობამ შედეგი გამოიღო, ჩემი საბუთები ვუჩვენე და გამათავისუფლეს, მაგრამ იმის ნაცვლად, რომ ასეთი მოპყრობისთვის ბოდიში მოეხდათ, დამცინეს კიდევ. როგორც კი ეზოში გავედი, ყველა ჩემსკენ იმ-

ვერდა ხელს და სიცილში ბანს აძლევდა ჩემს „მოსამართ-
ლეებს“. ო, კეთილო არაბებო, თურქებო, სპარსელებო, ინდუ-
სებო და ყველა, ვინც ხართ, ამის მსგავსი თქვენთან არაფერი
შემმთხვევია! რა მშვენივრად გამოვიარე თქვენი ქვეყნები, რო-
გორ მოწყალედ მომექცნენ სპარსეთის საზღვარზე, როცა ვერ
ვიგებდი პასპორტს რომ მთხოვდნენ და აქ კი, ქრისტიანულ
ქვეყანაში რამდენი წყენა შემხვდა ამ მცირე მანძილზე!

22 აგვისტოს დავუბრუნდი ჩემს ქარავანს, რომელიც დი-
დი თანაგრძნობით შემომეგება.

24 აგვისტო. სადგური ერივანი¹⁷. ბედნიერებას ვგრძნობ-
დი ამ ქალაქში რომ ჩამოვალწიე, რადგან ვიმედოვნებდი, რომ
აქ რამოდენიმე ადგილობრივს შევხვდებოდი და მათი დახმა-
რებით შევძლებდი რაც შეიძლება მალე გავმგზავრებულიყავი
ტიფლისში. ჩემი გადაწყვეტილება, დამეტოვებინა ქარავანი,
მყარი იყო, რადგან დღეში ოთხ საათზე მეტს არ მოძრაობდა.

თან მქონდა ორი წერილი, ერთი ქალაქის ექიმის ბატონ
მიულერის¹⁸, მეორე კი გუბერნატორისთვის. ეს უკანასკნელი
სოფლად იმყოფებოდა. ექიმმა მიულერმა კი ისეთი მზრუნვე-

ლობა გამიწია, რომ უკეთესი დახვედრა ნამდვილად წარმოუდგენელი იქნებოდა.

სომხეთისა, თუ ტრანსკავკასიის დედაქალაქი ერივანი,* მდებარეობს მდინარე ზენგუიზე²⁰, ითვლის 17 000 მაცხოვრებელს, გადაშლილია გორაკებიან პლატოზე, რომელიც ყოველი მხრიდან მთებითა და რამდენიმე ციხე-გალავნით არის შემოზღუდული. მიუხედავად იმისა, რომ, ევროპული არქიტექტურული სტილი სწრაფად იკრებს ძალას, ეს ქალაქი არავითარ შემთხვევაში არ მიეკუთვნება ლამაზ და სუფთა ქალაქების რიცხვს. ყველაზე დიდ სიამოვნებას ბაზარში სეირნობით ვი-

* თქმულება გვიამბობს, რომ მიდამო ერივანის გარშემო სხვა მიდამოებზე ადრე უნდა ყოფილიყო დასახლებული. ნოე თავის ოჯახთან ერთად ცხოვრობდა აქ მსოფლიო წარღვნამდე და მის შემდეგაც. აქ უნდა ყოფილიყო სამოთხეც, ერივანს ადრე თერვა ერქვა და სომხეთის დედაქალაქი იყო. ერივანის ახლოს მდებარეობს სომეხ ქრისტიანთა უდიდესი სალოცავი ეჰმიაძინის მონასტერი¹⁹. ეკლესია უბრალოდ არის მოწყობილი, 73 ფეხის სიმაღლის სვეტები შედგება ერთმანეთზე დალაგებული ქვის გროვებისაგან. საგანძურში ოდესღაც ორი ლურსმანი უნდა ყოფილიყო, რომლებითაც ქრისტე ჯვარზე იყო მილურსმული. გარდა ამისა აქ არის შუბი და ქრისტეს შეუკერავი პერანგი. ეკლესიის შუაგულში, როგორც ირწმუნებიან, უნდა ყოფილიყო ადგილი, სადაც ნოეს განთვისუფლების შემდეგ ღმერთისათვის საკურთხეველი უნდა აეშენებინა და შესაწირავი უნდა მიეტანა. იქვე არის ეკლესია, სადაც დღესაც მნიშვნელოვანი რელიქვიებია.

დებდი, არა სავაჭრო დახლების - რომლებიც ვერაფერს მშვენიერს ვერ გვთავაზობდა, არამედ სრულიად განსხვავებული, ჩემთვის ჯერ კიდევ უცნობი ჩაცმულობის ცქერით. აქ იყვნენ თათრები, კაზაკები, ჩერქეზები, ქართველები, მეგრელები, თურქმენები, სომხები და ა.შ. უმეტესად ძლიერი აღნაგობის, მშვენიერი შესახედაობის ხალხი ლამაზი, მეტყველი სახის ნაკვთებით, რაც განსაკუთრებით თათრებსა და ჩერქეზებს ეხება. მათი ჩაცმულობა ცოტათი სპარსულს წააგავს, ეს არის რომ, რიგითი სპარსელის ჩაცმულობისგან იგი განსხვავდება წვეტიანი ჩექმებითა და ბევრად დაბალი ქუდით. ჩექმების წვეტი ხშირად ოთხ დუიმს აღწევს და ბოლოში ცოტა შიგნით არის მოკაუჭებული, ქუდიც წვეტიანია, შავი ბეწვისგან შეკერილი, სიმაღლით კი სპარსულის ნახევარი. ამ მოდგმის ქალებს იშვიათად თუ დაინახავთ ქუჩებში, ისიც თავსაფარ-შემოხვეულს, თუმცა სახეს მთლიანად არ იფარავენ.

რუსებსა და კაზაკებს აქვთ კალმიკების მსგავსი უხეში სახის ნაკვთები, მათი საქციელი სრულ შესაბამისობაშია ნაკვთებთან. არც ერთი სხვა ხალხი არ შემხვედრია მათზე უფრო ხარბი, ველური და მონური მიდრეკილებით. როცა რაიმეს შე-

ვეკითხებოდი, ან სულ არ მპასუხობდნენ, ან უხეშად, ან კიდევ გაიცინებდნენ და გზას აგრძელებდნენ. ასეთი მოპყრობა ალბათ ისე თვალშისაცემი არ იქნებოდა, მე რომ ევროპიდან არ ვყოფილიყავი ჩამოსული.

ნაჩივანში უკვე განზრახული მქონდა, რომ რუსული საფოსტო ეტლით მემგზავრა, თუმცა კი ცდილობდნენ გადამეფიქრებინა, მარწმუნებდნენ, რომ მარტოდმარტო ქალი ვერ შევძლებდი ფოსტის „თავაზიან“ პერსონალთან საქმის მოგვარებას. მაგრამ მე მტკიცედ მქონდა გადაწყვეტილი, მაინც ასე მოვქცეულიყავი და ექიმ მიუღერს ვთხოვე ხელი შეეწყო ჩემთვის.

ძვირფას რუსულ სახელმწიფოში რომ ფოსტის ცხენებით იმგზავრო, ამისათვის ნებართვა უნდა შეიძინო, რომლის მიღებაც მხოლოდ იმ ქალაქშია შესაძლებელი, სადაც სხვადასხვა უწყებებია თავმოყრილი, რადგან ამ მნიშვნელოვანი სახელმწიფო დოკუმენტის მისაღებად ექვსი საფეხურის გავლაა საჭირო - 1. ხაზინის უფროსი, 2. პოლიცია (ცხადია პასპორტით, ჩამოსვლის ბარათით და ა.შ.), 3. კომენდანტი, 4. ისევ პოლიცია, 5. ისევ ხაზინის უფროსი 6. და ბოლოს ისევ პოლიცია.

მოწმობაში საჭიროა ზუსტად მიეთითოს, სადამდე სურს ადამიანს მგზავრობა, რადგან ფოსტის უფროსი მითითებული სადგურის იქით ერთი ვერსის გავლის უფლებასაც აღარ იძლევა. ამასთან საჭიროა თითოეული ცხენისთვის ყოველ ვერსზე ნახევარი კაპიკის (1/2 კროიცერი) გადახდა. ერთი შეხედვით ბევრი არ ჩანს, მაგრამ სერიოზული ფასია, თუკი დაფიქრდები იმაზე, რომ შვიდი ვერსი ერთ გეოგრაფიულ მილს შეადგენს და სულერთავად სამი ცხენით მგზავრობ.

26 აგვისტო. დილის ოთხ საათზე ფოსტის ეტლი სახლ-თან უნდა ყოფილიყო, თუმცა ექვსმა დარეკა და ის კიდევ არ ჩანდა. ექიმ მიულერს რომ სიკეთე არ გამოეჩინა და თავად არ წასულიყო, ალბათ სადამოს თუ მოვიდოდა. შვიდ საათზე გავუდექი გზას, შესანიშნავი წინათგრძნობა მქონდა მგზავრობასთან დაკავშირებით.

ახლა, რა თქმა უნდა, სწრაფად ვმგზავრობდით, მაგრამ თუ რკინის, ან რბილად გადაკრული ეტლში არ ზიხარ, ეს სისწრაფე დიდ სიამოვნებას ვერ მოგანიჭებს და, ცხადია, გირჩევნია ოღრო-ჩოღრო, ცუდ გზაზე უფრო ნელა იარო.

საფოსტო ეტლი, რომელშიც ყოველი სადგურისთვის ათ კაპიკს იხდიან, მეტი არაფერია, თუ არა ხის მოკლე, გადაუხურავი ოთხთვალა. დასაჯდომი ადგილის მაგივრად დაგებულია ცოტა თივა და სწორედ იმდენი ადგილი გაქვს, რომ პატარა ჩემოდანი დადო, რომელზეც ფოსტალიონი ჯდება. ეს ოთხთვალა გემრიელად გაჯაყჯაყებს, ამასთან დასაყრდენიც არ გაქვს, ასე რომ ძალიან ფრთხილად უნდა იყო, ძირს რომ არ მოადინო ზღართანი. ოთხთვალაში სამი ცხენია გვერდი-გვერდ შებმული. შუა ცხენს თავს ზემოთ ხის რკალი აქვს. მასზე ორი ან სამი ეჟვანი ჰკიდია, რომლებიც დროთა განმავლობაში ჯოჯოხეთურ ხმაურს გამოსცემენ. ამასთან წარმოიდგინეთ ეტლის ჭრიალი, მეეტლეს ყვირილი, რომელიც გამუდმებით იმის მცდელობაშია, რომ საბრალო ცხენები წინ გაირეკოს და გასაგები ხდება, თუ რატომ არის, რომ სულ უფრო ხშირად ეტლი სადგურზე მგზავრების გარეშე შემოდის. ბედშავი მგზავრის ყვირილი მეეტლის ყურს ვერ სწვდება. სადგურებს შორის მანძილი სხვადასხვაა, თოთხმეტიდან ოცდაათ ვერსამდე მერყეობს. მეორე და მესამე სადგურებს შორის ძალიან მოკლე მანძილი გავიარე, იქ რაღაც სახის ლავა ვნახე, რო-

მელიც ძალიან წააგავდა ისლანდიურ პრიალა შუშისებურ ლავას (შავი აქატი, ოფსიდიანსაც რომ უწოდებენ) და რომლის შესახებაც ამტკიცებენ, რომ მხოლოდ ისლანდიაში მოიპოვებაო. მესამე სადგურს მივყავდით ახალაშენებულ რუსულ სოფელში, რომელიც ლიმანის ტბასთან²¹ იყო გადაშლილი.

27 აგვისტო. დღეს კიდევ ერთხელ დავრწმუნდი, რა „სასიამოვნოა“ რუსული ფოსტით მგზავრობა. სადამოს ყველაფერი წინდაწინ შევუკვეთე და გადავიხადე, მაგრამ მაინც მომიწია დილით თავად გამეღვიძებინა ფოსტის მოხელე და მეეტლეზეც მეზრუნა. ამ ხალხს უკან ვდიე, რომ გავმგზავრებულიყავით. მესამე სადგურში ოთხი საათი ცხენებისთვის მაცდევინეს, მეოთხეში კი საერთოდ არ მომცეს. ჩემი სურვილის საწინააღმდეგოდ ღამის გასათევად აქ დარჩენა მიწევდა, მიუხედავად იმისა, რომ მთელი დღის მანძილზე ორმოცდათხუთმეტ ვერსზე მეტი ვერ გავიარე.

28 აგვისტო. გაუთავებელი ტანჯვა-წამება ფოსტის მოხელეების გამო. ჩხუბისა და აყალმაყალის უდიდესი მტერი ვარ, მაგრამ ამ ხალხთან ალბათ უკეთესი იქნებოდა სახრეებით მელაპარაკა. მათ გონებაჩლუნგობაზე, უხეშობასა და უგრძ-

ნობლობაზე წარმოდგენის შექმნა თითქმის შეუძლებელია. მოხელეებს, ისევე როგორც მსახურებს ხშირად დღის ნებისმიერ მონაკვეთში მძინარესა და გამომთვრალს ნახავთ. ასეთ მდგომარეობაში ისე იქცევიან, როგორც მოეპრიანებათ, ადგილიდან ფეხს არ იცვლიან და საცოდავ მგზავრებს ამასხარავენ. დიდი ჩხუბისა და ხმაურის შემდეგ, ბოლოს ერთ-ერთი წამოდგება, ეტლს გამოაგორებს, მეორე გაპოხავს, სხვა ცხენებს აჭმევს, რომლებიც ხშირად დასაჭედები არიან, მერე ცხენის კაზმულობა არ არის წესრიგში, რომელიც გასასწორებელი და შესაკრავი ხდება - და ასე, უთვალავი საქმე, რომელიც დიდი ზოზინით სრულდება. როცა მოგვიანებით უარყოფითი დამოკიდებულება გამოვთქვი უბადრუკი ფოსტის სადგურების შესახებ, პასუხად მივიღე, რომ ცოტა ხნის წინათ ეს ქვეყნები რუსეთის ბატონობის ქვეშ იყო, საიმპერატორო ქალაქი კარგა მანძილზეა დაშორებული და მე, როგორც მსახურების გარეშე მყოფი მარტოხელა ქალი ბედნიერი უნდა ვყოფილიყავი, თუ სირთულეებს თავს გავართმევდი.

არ ვიცოდი რა მეპასუხა, გარდა იმისა, რომ ინგლისელთა ოკეანესმიდმა ახალ კოლონიებში, რომლებიც დედაქალაქიდან

მოშორებით მდებარეობენ, ყველაფერი შესანიშნავად არის მოწყობილი და კარგად მოწესრიგებული და იქ მსახურების გარეშე მყოფ ქალსაც ისევე სწრაფად ემსახურებიან, როგორც ჯენტლმენს-მეთქი, რადგან მათი ფული და მოთხოვნები არანაკლებ მნიშვნელოვანია ჯენტლმენისაზე. მაგრამ სულ სხვაგვარადაა საქმე რუსულ პოსტამტში: როცა ჩინოვნიკი ან ოფიცერი მოდის, სადგური ფეხზე დგება, თავს არ ზოგავენ, რადგან სახრისა და ჯარიმების ყველას ეშინია. რუსეთში ოფიცრები და ჩინოვნიკები პრივილეგიებულ კასტას მიეკუთვნებიან და საკუთარ თავს ყველაფრის უფლებას აძლევენ. მაგალითად, არასამსახურებრივი მოგზაურობის დროს, წესდებით, მათ უბრალო მგზავრზე მეტი უფლება არ აქვთ. მაგრამ ნაცვლად იმისა, რომ სხვას მაგალითი მისცენ, ხალხს აჩვენონ, რომ აუცილებელია კანონისა და წესრიგისადმი მორჩილება, კანონებს ფეხით თელავენ. ისინი წინასწარ აგზავნიან მსახურს, ან სთხოვენ მეგობარს, რომელიც მგზავრობას აპირებს, სადგურებში შეატყობინონ, რომ ამა და ამ დღეს მოვდივართ და რვიდან თორმეტამდე ცხენი დაგვჭირდებაო. თუკი ასეთ დროს რაიმე დაბრკოლება წარმოიშვა, წამოიწყეს ნადირობა,

ქეიფი, ან ქალბატონს ასტკივდა თავი, ანდა კრუნჩხვებში ჩავარდა, მაშინ მგზავრობა ერთი ან ორი დღით გადაიწევს - ცხენები მუდამ მზადყოფნაში არიან და ფოსტის მოხელე ვერც კი გაბედავს, რომ ისინი კერძო მგზავრებს მისცეს.*

ისეც ხდება ხოლმე, რომ ადამიანს ერთი ან ორი დღე უწევს ერთიდაიგივე სადგურზე ყოფნა. სწრაფი რუსული ფოსტით ქარავანზე შორს ვერ წახვალ. რუსული ფოსტით ჩემი მოგზაურობისას მთელი დღის მანძილზე ერთ სადგურზე მეტი არ გამივლია. როგორც კი უნიფორმას დავინახავდი, მაშინვე ციებ-ცხელება მემართებოდა - უნდა მივხვდარიყავი, რომ ცხენებს ვერ მივიღებდი.

თითოეულ ფოსტის სახლში არის ერთი ან ორი სასტუმრო ოთახი, აქვე ცხოვრობს ერთი ცოლ-შვილიანი კაზაკი, რომელიც თავის დედაკაცთან ერთად უცხოებს ემსახურება და მათთვის სადილს ამზადებს. ოთახის ქირას არ იხდიან, პირველად მოსულ მგზავრს ამის უფლება აქვს. მომსახურე პერსონა-

* ისედაც ხდება, რომ როცა ცხენები შებმულია და მგზავრები უკვე თავთავიანთ ადგილებზე სხედან, მათთან მიდის ვინმე ოფიცერი, ან მოხელე, რომელიც ისევ გამოუშვებს ცხენებს, კერძო პირებს ადგილზე დატოვებს და ბატონებს კი გაამგზავრებს.

ლი ისეთივე თავაზიანია, როგორც საჯინბოსი და ხშირად ადამიანს წვალებად უჯდება, რომ არცთუ იაფად რამდენიმე კვერცხი, რძე, ან სხვა რამე შეიძინოს.

სპარსეთში მოგზაურობა სიცოცხლისთვის საშიში იყო, აზიურ რუსეთში კი ისეთი აღმაშფოთებელი, რომ მე აუცილებლად პირველს ვარჩევდი.

პიპისიდან²² ღამაზი ბუნება ნელ-ნელა ისევ იცვლება, ველები ფართოვდება, მთები დაბლდება, ველებიცა და მთებიც უმეტესად შიშველი და ხეებით ღარიბია.

დღეს თათრების ბევრი მომთაბარე ჯგუფი შემომხვდა. ადამიანები ხარებზე და ცხენებზე ისხდნენ და მათზე თავიანთი კარვები და ოჯახისთვის საჭირო ნივთები ჰქონდათ აკიდებული. ძროხებსა და ცხვრებს, რომელიც ყოველთვის მრავლად ჰყავდათ, გვერდით მიერეკებოდნენ. თათრის ქალებს უმეტესად ძვირფასი და ამავე დროს საკმაოდ გაცვეთილი სამოსი ეცვათ. მათი კოსტუმი შედგებოდა მთლიანი, ალისფერი აბრეშუმისგან, რომელიც ხშირად ოქროს ძაფით იყო ნაკერი. ეცვათ განიერი შარვლები, ერთი გრძელი და მას ზემოთ ერთი მოკლე ხიფთანი. თავზე ველური ფუტკრის სკის მსგავსი

ქუდები ეხურათ, რომელიც ხის ქერქისგან იყო დამზადებული და წითელი ქსოვილი ჰქონდა გადაკრული. კაბები მკერდიდან ქამრამდე მორთული იყო მეტალით, ღილებით, ჟღარუნებით, ბეჭდებით და მსგავსი რამე-რუმეებით, ბეჭებზე თასმა ჰქონდათ, რომელზეც ავგაროზი ეკიდა. ცხვირსახოცებში პატარა ბეჭდები ჰქონდათ გახვეული. მართალია დიდი თავსაბურავები ჰქონდათ მოხვეული, მაგრამ სახე დაუფარავი რჩებოდათ.

მათ ავლა-დიდებას შეადგენდა კარვები, მშვენიერი ფარდაგები, რკინის ქვაბები, სპილენძის სურები და ა.შ. თათრები უმთავრესად მუსულმანური რელიგიის მიმდევრები არიან.

მობინადრე თათრებს სრულიად განსხვავებული სახლები აქვთ, რომლებსაც თხუნელის სოროები შეიძლება უწოდოს კაცმა. მათი სოფლები უმეტესად ფერდობებსა და გორაკებზეა გაშენებული, სადაც ისინი დიდ, ფართო ოთახებს თხრიან. სინათლე შიგნით მხოლოდ შესასვლელიდან აღწევს. შესასვლელი უფრო განიერია, ვიდრე მაღალი და დაცულია გრძელი და განიერი საფარით, რომელიც ხის მორზე, ან კოჭზეა ჩამოდებული. არაფერია ისე სასაცილო, როგორც ასეთი სოფლის და-

ნახვა, რომელიც მხოლოდ ფარდულებისგან შედგება და მათ არც კარ-ფანჯარა აქვთ, არც ღობეები და კედლები.

ვაკეზე მცხოვრებნი იკეთებენ ხელოვნურ მიწაყრილებს, ისინი ქოხებს ქვისა და ხისგან აშენებენ, მიწით ფარავენ, რომელსაც ისე ტკეპნიან, რომ ქოხები აღარ ჩანს.

ჯერ კიდევ სამოცი წლის წინ ქალაქ ტიფლისში ბევრი მსგავსი მიწური უნდა ყოფილიყო.

29 აგვისტო. ამ დილით კიდევ ერთი სადგური მქონდა გასავლელი ტიფლისისკენ 24 ვერსის მანძილზე. გზა, როგორც ყველგან, ორმოებითა და ქვებით იყო სავსე, იძულებული ვიყავი, რომ შუბლი თავსაფრით მაგრად შემეკრა, ეს ჯანჯღარი რომ ამეტანა და მაინც ყოველ დღე თავის ტკივილი მაწუხებდა. მხოლოდ დღეს შევიგრძენი ჩვენი ოთხთვალას გაუმართავობა. მარტო ღამე არ უწვიმია, წვიმა მთელი დღეც გადაუღებლად გრძელდებოდა. ოთხთვალას თვლები იმდენ ტალახს გვესვროდა, რომ მალე სქელ წუმპეში ვიყავი ამოვლებული, თავიდან ბოლომდე ტალახში ამოვისვარე, სახეც კი არ გადამირჩა. პატარა ხის დაფის დამაგრება ბორბლების თავზე, იოლად მოაგვარებდა ამ უბედურებას.

მაგრამ ვინ ზრუნავს ამ ქვეყანაში მგზავრის კეთილდღეობაზე?

სადგურამდე ნახევარი გზის სავალიდან მოჩანს ტიფლისი. ამ ქალაქის იერმა ძალიან გამაოცა, რადგან ის, ეკლესიის გუმბათებს თუ არ ჩავთვლით, ევროპული სტილით არის აშენებული და ვალპარაისოს²³ შემდეგ ასეთი ევროპული ქალაქი არ მინახავს.

ქალაქში გოგირდის ბევრი თბილი წყაროა, საიდანაც მისი სახელი წარმოდგება: ტიფლისი, ანუ თბილისი ნიშნავს „თბილ ქალაქს“. ბევრი აბაზანიდან უმეტესობა ცუდ მდგომარეობაშია. შენობებს თავზე ადგას ფანჯრებიანი პატარა გუმბათები, შიგნით კი წყაროები მოსჩქეფს. აბაზანები, იატაკი და კედლები ნაწილობრივ დიდი ქვის ფილებით არის დაფარული, მათ შორის ცოტაა მარმარილო. არის როგორც ცალკე აბაზანები, ისე საერთო. შენობებში, სადაც ქალები იკრიბებიან, კაცებს შესვლა ეკრძალებათ. და მაინც, აქ ისეთი სიმკაცრე არ არის, როგორც აღმოსავლეთში. ბატონს, რომელმაც სიკეთე გამოიჩინა და ერთ-ერთ ასეთ აბანოში შემიძღვა, უფლება ქონდა

უყოყმანოდ შესულიყო წინათახში, მიუხედავად იმისა, რომ მას აბაზანის ოთახიდან ფიცრული კედელი ყოფდა.

ქუჩებში ერთმანეთის გვერდიგვერდ ისე ხშირად დაინახავთ ევროპულ და აზიურ ტანსაცმელს, რომ არც ერთის სიჭარბე არ გაგაკვირვებთ. ჩემთვის სიახლე იყო ჩერქეზული სამოსი. ეს არის განიერი შარვალი, მოკლე, ხშირნაოჭიანი ქურთუკი, ვიწრო ქამრითა და გულის ჯიბეებით ექვსი-ათი ვაზნისათვის, შემოტმასნილი მოკლეველიანი ჩექმები შიგნით შეწეული წვეტებით და პატარა, ვიწრო ბეწვის ქუდი. მდიდრების ქურთუკები ნაზი, მუქიყავისფერი მაუდისგან იყო ნაკერი და ვერცხლის, ან ოქროს ძაფით გაწყობილი კანტები ჰქონდა შემოვლებული.

ჩერქეზები²⁴ სილამაზით გამოირჩევიან სხვა კავკასიელებისგან. კაცები ტანმაღლეები არიან, სახის სწორი ნაკვთები აქვთ და მოძრაობაშიც დიდი სიყოჩაღე იგრძნობა. ქალებს ნაზი აგებულება აქვთ, თეთრი კანი, მუქი ფერის თმა, სწორი ნაკვთები, საროს ტანი და სავსე მკერდი. თურქულ ჰარემებში მათ სილამაზეს დიდი დაფასება აქვს. უნდა გამოვტყდე, რომ სპარსულ ჰარემებში სპარს ქალებს შორის უფრო მეტი სილა-

მაზე მინახავს, ვიდრე თურქულში, მიუხედავად იმისა, რომ იქ ჩერქეზები ჭარბობენ.

აზიელი ქალები, რომელთაც აქ ქუჩებში შეხვდებით, გახვეულნი არიან დიდ, თეთრ მოსასხამებში, ზოგი პირსაც იფარავს, მაგრამ ძალიან ცოტანი სახეს. რუსი ჩინოვნიკებისა და ოფიცრების ოჯახურ ცხოვრებაზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვი. თუმცა წერილები მქონდა კანცელარიის დირექტორის, ბატონი ლილესათვის²⁵, მეორე კი გუბერნატორის - ბატონ ერმოლოვისთვის²⁶. ესაა, რომ არცერთ მათგანს დიდი სიმპატია არ გამოუხატავს ჩემ მიმართ. ალბათ აზრის თავისუფალი გამოხატვით საქმე გავაფუჭე. მე მათ დაუფარავად მოვუყევი ფოსტის გაუმართავ მუშაობაზე, სავალალო ქუჩებზე, ვუამბე ჩემი დატყვევების ამბავი და ყველაფერი დავაგვირგვინე იმით, რომ ვუთხარი, მქონდა გეგმა: აქედან კავკასიონის გავლით მოსკოვსა და პეტერბურგში წავსულიყავი, მაგრამ ამ მოკლე მოგზაურობამ რუსეთის მხარეში სრულიად შემაცვლევინა აზრი და ახლა ისღა მსურს, უმოკლესი გზა ვნახო, რომ რაც შეიძლება ჩქარა გადავლახო საზღვარი-მეთქი.

მე რომ კაცი ვყოფილიყავი, ალბათ დიდი ხნით მიკრავდნენ თავს ციმბირში²⁷.

ბატონი ლილე მაინც ყოველთვის თავაზიანად მიღებდა, როცა ჩემი პასპორტის გამო მივსულვარ. გუბერნატორმა კი ერთხელაც არ ჩამთვალა ყურადღების ღირსად, რომ დრო გამოენახა და ჩემს პასპორტზე ხელი მოეწერა. მიბარებდა ხან ერთ, ხან მეორე დღეს, მერე ვიღაც წარჩინებულ ბატონთან ინება ორი დღე სოფლად გაეტარებინა. როცა ის დაბრუნდა, კვირა დღე იყო, როცა ასეთი დიდი საქმის მოგვარება შეუძლებელია. ასე, რომ ჩემი პასპორტი მხოლოდ მეექვსე დღეს მივიღე.

ასეთი ამბავი გადმხდა მე, რომელსაც ხელთ მქონდა მაღალჩინოსნებისადმი მიწერილი წერილები. თქვენ წარმოიდგინეთ, რა დღეში ჩაცვივდებოდნენ უბრალო ადამიანები! - ყური მოგვარი, რომ ხშირად ამ საქმის მოგვარებას 2-3 კვირას უნდებოდნენ.

მეფის ნაცვალთა თავადი ვორონცოვი²⁸ სამწუხაროდ, სწორედ ახლა ტიფლისში არ იმყოფებოდა. ძალიან მეწყინა მისი

არყოფნა, მით უფრო, რომ მას დიდად განათლებულ, სამართ-
ლიან და კაცთმოყვარე ადამიანად ახასიათებდნენ.

ჩემთვის ყველაზე საინტერესო და საჭირო აღმოჩნდა ერ-
თი გერმანელი ბატონის - ზალცმანის²⁹ გაცნობა. ამ ბატონს
ეკონომიკისა და მშენებლობის სფეროს დიდი ცოდნა აქვს, რაც
მთავარია - არაჩვეულებრივად კეთილი გულის პატრონია. ის
ყველა ადამიანზე ზრუნავს და განსაკუთრებით კი თავის თა-
ნამემამულეებზე. სადაც კი მის სახელს ვახსენებდი, მასზე
დიდი პატივისცემით ლაპარაკობდნენ. რუსეთის ხელისუფ-
ლებისგან ორდენიც კი მიიღო, თუმცა მათ სამსახურში არ
დგას.

ორშაბათს, 5 სექტემბერს თერთმეტ საათზე მივიღე ჩემი
პასპორტი და ერთ საათში ფოსტაც შევუკვეთე.

ნაშუადღევს სამ საათზე დავტოვე ტიფლისი.

6 სექტემბერი. მგზავრობა სულ უფრო რომანტიული
ხდება. ბუჩქნარი და ტყეები ფარავენ გორაკებსა და ხევებს.
ყანებში მწვანედ ბიბინებს მაღალტანიანი თურქული მარცვ-
ლეული. არც ძველი ციხე-კოშკების ნაკლებობაა. სადამოსთ-
ვის, მას შემდეგ, რაც დღეს დიდი გაჭირვებით ოთხი სადგური

გავიარე, ჩავაღწიე პატარა ქალაქ გორში³⁰, რომლის მდებარეობაც განსაკუთრებით მომხიბვლელია.

7 სექტემბერი. დღეს ერთი სადგური გავიარე სურამამდე³¹. გზა ვეღარ გამაგრძელებინეს, რადგან ერთი ოფიცრისთვის, რომელიც თავისი მეუღლის, კომპანიონის და ა.შ. თანხლებით კურორტიდან ბრუნდებოდა, თორმეტი ცხენი შეეკვეთათ.

8 სექტემბერი. მესამე სადგურის გზა უმეტესად მდინარე მირაბკას³² ნაპირს მიუყვებოდა ვიწრო ხევში. გზა მდინარესა და კლდეებს შორის ისე ვიწრო იყო, რომ ბევრ ადგილას მხოლოდ ერთ ოთხთვალას თუ შეეძლო გავლა. ხშირად იძულებულნი ვიყავით ათი-ოცი წუთი გავჩერებულიყავით, რათა ხით დატვირთული ოთხთვალები გაგვეტარებინა, რომლებიც მრავლად გვხვდებოდა - და ამას ქვია საფოსტო გზა!

საქართველო უკვე ორმოცდაათი წელია რუსეთის ბატონობის ქვეშ არის და მხოლოდ ცოტა ხნის წინ დაიწყეს აქა-იქ გზების მშენებლობა. თუკი ორმოცდაათი წლის შემდეგ აქ კვლავ მოვალთ, ან მზად დაგვხვდება, ან სულაც დანგრეულ-განადგურებული იქნება. გზების მსგავსად აქ ხიდების ნაკლებ

ბოზაც არის. ღრმა მდინარეების გადაკვეთისას, როგორიც, მაგალითად, მირაზკაა, უბადრუკ ნავეებში სხდებიან; არცთუ ღრმა წყალში პირდაპირ შედიან. წვიმის დროს და უეცარი დათბობისას თოვლიან მთებში მდინარეები დიდდება, მაშინ მგზავრმა მთელი დღე უნდა იცადოს, ან საკუთარი სიცოცხლე საფრთხეში ჩააგდოს. რამხელა განსხვავებაა რუსეთისა და ინგლისის კოლონიზაციას შორის!

გვიან საღამოს სულ მთლად გალუმპული და ტალახში ამოგანგლული ქუთაისამდე³³ ორი ვერსით დაშორებულ სადგურში მივედი. უცნაურია, რომ ფოსტის სახლები ჩვეულებრივ დასახლებებსა და ქალაქებიდან ერთი-ორი ვერსის დაშორებით მდებარეობს. ამის გამო უსიამოვნება შეგხვდება, თუკი თავადვე მოინდომებ ქალაქში რაიმეს შეძენას.

მარანდში³⁴ სასტუმროს არარსებობის გამო ერთ კაზაკთან გავჩერდი. ამ ადამიანებს, აქ რომ კოლონისტებად ცხოვრობენ, აქვთ ორ-სამოთახიანი დაბალი ხის სახლები და მიწის ნაკვეთი, რომელსაც ყანად, ან ბაღად იყენებენ. ზოგიერთი მათ შორის უარს არ ამბობს მგზავრების მიღებაზე და ახერხებენ იმ მცირედისა და საწყალობელი მასპინძლობისთვის, რომელსაც

ისინი სტუმრებს სთავაზობენ გვარიანი თანხა მოითხოვონ. ერთი პატარა, ჭუჭყიანი უსაწოლო ოთახისთვის 20 კაპიკი ვერცხლის ფული გადავიხადე, ამდენივე ვარიკაში. მეტი არაფერი მიმიღია, რადგან ძალიან ეზარებათ დასაქმება. თუ პურს, რძეს, ან კიდევ რამეს მოვინდომებდი, რაც ჩემს მასპინძლებს არ ქონდათ, თავად უნდა მეშოვნა. ისინი, როგორც უკვე გითხარით, ბევრი-ბევრი ოფიცრის, ან ჩინოვნიკის გამო გაი-სარჯონ.

ტიფლისი 5 სექტემბერს ნაშუადღევს სამ საათზე დავ-ტოვე და აქ 9 სექტემბრის საღამოს ჩამოვედი. 274 ვერსის (39 გერმანული მილი) გავლას ხუთი დღე მოვუნდი - და ამას ქვია პატივცემული რუსული სწრაფი ფოსტა!

მხოლოდ 11 სექტემბერს დილით უნდა წასულიყო ნავი ყულევში³⁵ (80 ვერსი). ცუდი ამინდი იყო და რიბონის³⁶, ჩვე-ულეზრივ ლამაზი მდინარის გადალახვა უამრავი ძვირფასი ხის მორისა და ხერგილების გამო უამინდობისას, ან ღამით შეუძლებელია.

12 სექტემბერს შორს არ წავსულვართ. სუსტი ქარი ამოვარდა და რადგან შავი ზღვის შესართავთან ახლოს ვიმყოფებოდით, ღუზა უნდა ჩაგვეშვა.

13 სექტემბერი. ქარი ჩადგა, უშიშრად შეგვეძლო ზღვას მივწოდებოდით, სადაც რამდენიმე საათის რწევა მოგვიხდებოდა, ვიდრე რიონის მთავარი დინებიდან შენაკადს არ მივაღწევდით, სადაც ყულევი მდებარეობს. მართალია, მდინარესა და მის შენაკადს შორის არხია, მისი გავლა მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როცა წყლის დონე ძალიან მაღალია, რადგან კალაპოტში ბევრი ქვიშაა.

ყულევიც ერთმა მოსპეკულიანტო კაზაკთა ოჯახმა მიმასპინძლა, რომელსაც სტუმრებისათვის სამი პატარა ოთახი ჰქონდა.

რუსული კალენდრის მიხედვით დღეს აგვისტოს ბოლო დღე იყო. პირველ სექტემბერს ორთქლმავალი გემი უნდა ჩამოსულიყო, რომელიც ორსაათიანი გაჩერების შემდეგ ისევ უნდა გამგზავრებულიყო. ამიტომ მაშინვე ქალაქის კომენდანტთან გავიქეცი ვიზის გასაკეთებლად და გემზე ასვლის ნებართვის სათხოვნელად. ყოველთვე ორჯერ, 1 და 15 რიცხ-

ვებში მიცურავენ გემები ყულევიდან ოდესამდე³⁷ ქერჩის³⁸ გავლით. ნიჩბიანი გემები დიდი იშვიათობაა. გემები ყოველთვის ჩერდებიან სანაპიროს სიახლოვეს, გაივლიან თვრამეტ სადგურს (სიმაგრეებსა და სამხედრო პოსტებს), ზრუნავენ ყველა სახის სამხედრო ტრანსპორტზე და ბორტზე მგზავრობის საფასურის გარეშე აჰყავთ მგზავრები, რომელთაც არც საკუთარი თავის და არც ბარგისთვის შეუძლიათ მცირედის გადახდაც კი. სამაგიეროდ გემბანს უნდა დასჯერდნენ. კაიუტები ცოტაა და გემის პერსონალისა და წარჩინებული ოფიცრებისთვისაა განკუთვნილი, რომლებიც ერთი სადგურიდან მეორეში მიემგზავრებიან ხოლმე. დასაქირავებელი ადგილები არ არის. კომენდანტმა პასპორტი და მოწმობა მაშინვე გამიმზადა. არ შემიძლია არ შევნიშნო ის გარემოება, რომ რუსული მთავრობის ქაღალდომანია ბევრად აჭარბებს ავსტრიელებისას. ნაცვლად ერთი უბრალო ვიზისა, მოზრდილი ქაღალდი მივიღე, რომლის არაერთი ასლი გადაიღეს, რაც ნახევარ საათზე მეტ ხანს გაგრძელდა.

Vorrede

Schon In mehreren Zeitungen ward ich *Touristin* genannt; dieser Name gebührt mir indessen, seiner gewöhnlichen Bedeutung nach, leider nicht. Einerseits besitze ich zu wenig Witz und Laune, um unterhaltend zu schreiben, und andererseits zu wenig Kenntnisse, um über das Erlebte gediegene Urteile fällen zu können. Ich vermag nur schmucklos das zu erzählen, was mir begegnet, was ich gesehen, und will ich etwas beurteilen, so kann ich es bloß von dem Standpunkte einfacher Anschauung aus.

Manche glauben vielleicht , Eitelkeit sei die Veranlassung zu dieser großen Reise gewesen. ich kann darauf nichts erwidern, als: wer dies denkt, möge selbst eine ähnliche Reise unternehmen, um zu sehen, dass solche Beschwerden, solche Entbehrungen und Gefahren nur durch angeborene Reiselust, durch unbegrenzte Wißbegierde überwunden werden können.

Wie es den Maler drängt, ein Bild zu malen, den Dichter, seine Gedanken auszusprechen, so drängt es mich, die Welt zu sehen. – Reisen war der Traum meiner Jugend, Erinnerung des Gesehenen ist nun das Labsal meines Alters.

Freundlich und gütig hat das geehrte Publikum meine ungeschmückten Reiseberichte „ nach dem *heiligen Lande*, nach

Island und Skandinavien“aufgenommen, und dies ermutigt mich, abermals mit dem Tagebuch dieser meiner letzten und größten Reise in die Öffentlichkeit zu treten.

Möchte die Erzählung meiner Erlebnisse den geehrten Lesern und Leserinnen nur einen Teil jenes Vergnügens bieten, das die Reise selbst mir in großem Maße gewährte!

Wien, den 16. März 1850.

Die Verfasserin

Asiatisches Rußland
Armenien, Georgien und Mingrelien
Sophia * Marand * Die russische Grenze * Natschivan *
Karawanenreise * Eine
Nacht in der Gefangenschaft * Fortsetzung der Reise *
Erivan * Die russische
Post * Die Tartaren * Ankunft in Tiflis *
Aufenthalt daselbst * Fortsetzung der
Reise * Kutais * Marand * Fahrt auf dem Ribon * Redutkale

11. August. Die Stationen zwischen *Tebris* und *Natschivan* sind sehr ungleich; eine der größten aber ist die erste nach dem Örtchen *Sophia*, zu deren Zurücklegung wir sechs Stunden brauchten. Der Weg führte durch Täler, die größtenteils unfruchtbar und unbewohnt waren.

Da es schon drei Uhr war, als wir in *Sophia* anlangten, wollte man mich nicht mehr weiterbefördern- man wies auf die Sonne, um mir anzudeuten, dass es zu spät sei, und machte dabei die Miene, dass ich von Räubern überfallen, geplündert und wohl gar erschlagen werden könnte; allein dergleichen Vorstellungen fanden nie Eingang bei mir, und nachdem ich mit vieler Mühe herausgebracht hatte, dass bis zur nächsten Station nur vier Stunden seien, so bestimmte mich

dies, die Reise fortzusetzen, und ich befahl zum Verdrusse meines Dieners, den bis *Natschivan* gemietet hatte, frische Pferde zu satteln.

Zwar erst gegen acht Uhr kamen wir in der Station *Marand* an, aber doch mit Hals und Kopf und Gepäck.

12. August. Heute hatten wir bis *Arax*, dem russischen Grenztort, zwar nur eine Station von elf Stunden. Wir folgten dem Lauf eines kleinen Baches, der sich durch öde Schluchten und Täler wand; nicht einmal ein Dörfchen lag im Wege, und außer einigen kleinen Mühlen und den Ruinen einer Moschee sah ich kein Gebäude mehr im persischen Reiche.- Persien ist überhaupt des Wassermangels wegen sehr wenig bevölkert, und kein Land der Welt hat mehr Berge und weniger Flüsse als Persien. Deshalb ist die Luft auch sehr trocken und heiß.

Nahe an den Vorgebirgen strömt der Fluß Aras oder Arares. Er scheidet Armenien von Medien, hat einen schrecklichen Fall und wirft hohe Wellen. Hier bildet er die Grenze zwischen dem persischen und russischen Gebiet. Wir setzten über ihn in einem Boote. Am jenseitigen Ufer liegen einige Häuschen, an welchen man angehalten wird, und wo man sich ausweisen muss, dass man kein Räuber und Mörder, ganz besonders aber kein politisch gefährlicher Mensch sei. Nebenbei wird man auch hier auf einige Zeit in die Quarantäne gesperrt, wenn

allenfalls die Pest oder die Cholera gerade ihr Unwesen treiben sollten.

Ein Brief von dem russischen Konsul aus *Tebris* an den ersten hiesigen Beamten verschaffte mir eine sehr höfliche Aufnahme,- der Mangel an Pest und Cholera enthob mich der Quarantäne. Kaum stand ich aber auf russischen Boden, so fing auch schon die unverschämte Bettelei um Trinkgeld an. Der Beamte hatte unter seinen Leuten einen Kosaken, der vorgab, Deutsch zu verstehen; man sandte ihn zu mir, um nach meinen Wünschen zu fragen. Der Spitzbube wußte so viel Deutsch als ich Chinesisch, kaum drei bis vier Worte. Ich bedeutete ihm daher, dass ich seiner nicht bedürfte; trotzdem streckte er gleich die Hand aus und bat um Trinkgeld.

13. August. Zeitlich des Morgens verließ ich in begleitung eines Zollaufsehers *Arax* und ritt fünfunddreißig Werste nach dem Städtchen *Natschivan*, das in einem der großen Täler liegt, die von dem hohen Gebirge des *Ararat* umgeben sind. Dieses Tal gehört auch zu den fruchtbaren, ist aber, wie die ganze Umgebung, arm an Bäumen.

In keinem Ort der Welt hatte ich so viel Mühe, unter dach und Fach zu kommen, als hier. ich besaß zwei Briefe, einen an einen deutschen Arzt, den andern an den Gouverneur. Zu letzterem wollte ich nicht im Reiseanzug gehen (ich befand mich ja nun unter

kultivierten Leuten, die den Menschen sogleich nach dem Anzuge zu schätzen pflegen) und dachte daher, da es keinen Gasthof gab, den Doktor um gütige Aufnahme zu bitten. Ich ließ die Adresse des Briefes, die in der Landessprache geschrieben war, vielen Leuten lesen und bat sie, mich dahin zu weisen; allein jeder schüttelte den Kopf und ließ mich weiterziehen. So kam ich vor das Zollhaus, wo alsogleich mein bißchen Gepäck in Empfang genommen und ich zum Inspektor geführt wurde. Dieser sprach etwas Deutsch; allein auch er berücksichtigte meine Bitte nicht. Er hieß mich in die Zollstube gehen und mein Kofferchen aufschließen.

Des Inspektors Frau und Schwester begleiteten mich. Ich war sehr erstaunt über diese Artigkeit, sah aber nur zu bald, dass ein anderer Grund sie dazu bewogen hatte- beide Damen wollten sehen, was ich mitgebracht habe. Sie ließen sich Stühle geben, nahmen vor meinem Kofferchen Platz, und kaum hatte ich es aufgeschlossen, so wühlten auch schon sechs Hände (die Hände der beiden Damen und jene des Zollbeamten) darin. Ein Dutzend zusammengefalteter Papierchen, Münzen, getrocknete Blumen und andere Gegenstände von *Babylon* und *Ninive* enthaltend, waren in einem Augenblicke aufgerissen und herumgeworfen, jedes Band, jedes Häubchen wurde herausgenommen, ja der Frau Inspektorin sah man es deutlich an, dass es ihr einen

Kampf kostete, die Bänder wieder aus den Händen zu lassen- ich meinte am Ende wahrhaftig, erst jetzt unter Wilde geraten zu sein.

Nachdem der Koffer genügend untersucht war, kam die Reihe an ein Kistchen, das meinen größten Schatz enthielt, einen kleinen Kopf in Relief von *Ninive**. Man griff nach einer schweren Holzhacke, um den Deckel von dem fußlangen Kistchen wegzuschlagen. Das war mir zu arg. Ich warf mich darüber und ließ es nicht geschehen. Zu meinem Glück kam gerade noch eine dritte Frau, eine deutsche,** herbei. Ich sagte ihr, was in dem Kistchen sei, und dass ich mich nicht weigere, es öffnen zu lassen, nur möge man es behutsam tun, mit einem Stemmeisen und einer Zange. Aber, o Wunder! *Man hatte auf dem Zollamte, wo täglich dergleichen Fälle vorkommen, nicht einmal diese Werkzeuge.* Wenigstens brachte ich es dahin, dass man den Deckel mit Vorsicht - in drei Teile brach. - Ungeachtet der Aufregung, in welcher ich war, musste ich dennoch über die albernsten Gesichter lächeln, welche die beiden Damen vom Hause und der Herr Zollbeamte machten, als sie die Bruchstücke von Ziegeln aus *Babylon* und den etwas beschädigten Kopf erblickten- sie konnten es gar nicht fassen,

* Ich erhielt diesen Kopf erst, nachdem ich meine Effekten von Mossul abgesendet hatte, ich musste ihn daher selbst mitnehmen.

**Im russischen Gebiet findet man überall viele Deutsche, erstens sind viele fremde Deutsche angestellt, zweitens besitzt der russische Kaiser auch mehrere Provinzen, in welchen die deutsche Sprache die herrschende ist.

dass man solche Sachen mit sich schleppe.

Die deutsche Frau, Henriette Alexander, lud mich zu sich auf eine Tasse Kaffee ein, und als sie meine Verlegenheit hinsichtlich eines Unterkommens hörte, wies sie mir sogleich ein Zimmer in ihrem Hause an. Am folgenden Tag machte ich meinen Besuch beim Gouverneur, der mich sehr höflich empfing und mich mit Gefälligkeit überhäufte- ich musste sogleich in sein Haus ziehen. Er besorgte meinen Paß und alle Visas, deren ich seit dem kurzen Eintritte in das christliche Reich schon ein halb Dutzend benötigte, und unterhandelte für mich mit einem Tartaren, dessen Karawane nach *Tiflis* ging. Mit der guten deutschen Frau Alexander besah ich das erbärmliche, halbverfallene Städtchen und das Grabmahl Noahs.

Natschivan soll nach persischen Berichten eine der größten und schönsten Städte Armeniens gewesen sein, und armenische Schriftsteller behaupten, dass Noah der Gründer dieser Stadt war. Die gegenwärtige Stadt ist ganz im orientalischen Stile gebaut, nur an wenigen der neuern Häuser gehen die Fenster und Türen der Gasse zu, meistens ist die Front nach den kleinen Gärten gerichtet. Auch die Tracht des Volkes ist noch ziemlich der persischen ähnlich; nur die Beamten, Kaufleute usw. Gehen europäisch gekleidet.

17. August. ich fühlte mich heute sehr unwohl, was mir um so unangenehmer war, als abends die Karawane abging. Ich konnte schon

seit mehreren Tagen keine Nahrung genießen und war von großer Mattigkeit befallen. Dennoch verließ ich das Ruhebett und bestieg meinen Karawanen-Gaul- ich dachte, dass Luftveränderung das beste Heilmittel sein dürfte.

Wir gingen glücklicherweise nur eine kleine Strecke bis vor das Stadttor und blieben da die Nacht und den folgenden Tag. Erst am Abend des

18. August zogen wir weiter. Die Karawane führte nur Waren mit, die Früher waren Tartaren. Man macht die Reise von *Natschivan* nach *Tiflis* (500 Werste) gewöhnlich in zwölf bis vierzehn Tagen; mit meiner Karawane aber musste ich, dem Anfang nach zu urteilen, wohl auf sechs Wochen gefaßt sein, denn wir legten in der ersten Nacht kaum eine Stunde, in der zweiten wenig mehr als vier Stunden zurück- zu Fuß wäre ich weiter gekommen.

19. August. Es ist wahrlich nicht auszuhalten. Den ganzen Tag über lagen wir auf öden Stoppelfeldern, der glühendsten Sonnenhitze ausgesetzt, erst abends neun Uhr bestiegen wir die Pferde, und vier Stunden darauf, um ein Uhr, wurde schon wieder angehalten und gelagert. Das einzige Gute bei dieser Karawane war die Kost. Die Tartaren leben nicht so frugal wie die Araber: alle Abende wurde ein herrlicher Pilav mit wohlschmeckendem Fette gemacht, oft gab man sogar getrocknete Rosinen oder Pflaumen hinein. Außerdem brachte

man uns beinahe täglich köstliche Wasser- und Zuckermelonen zum Kaufe. Die Verkäufer, meist Tartaren, suchten stets ein kleines, gutes Stück aus und boten mir es an, ohne je Geld dafür zu nehmen.

21. August. Noch immer blieben wir dem *Ararat* nahe. Wir kamen mitunter an russischen und deutschen Kolonien vorüber; die Häuser in den letzteren sahen ganz wie jene in den deutschen Gebirgsdörfern aus. Der Weg war stets sehr holprig und steinig, und ich begreife kaum, wie er von der Post befahren werden kann.

Heute wiederfuhr mir ein sehr unangenehmes Abenteuer.

Meine Karawane lagerte in der Nähe der Station *Sidin*, ungefähr fünfzig Schritte seitwärts der Poststraße. Gegen acht Uhr abends ging ich bis an die Straße spazieren, und als ich wieder umkehren wollte, hörte ich den Glockenschall der Postpferde. Ich blieb an der Straße stehen um die Reisenden zu sehen- ein Herr und neben diesem ein Kosak mit einem Gewehr saßen auf dem offenen Karren. Als der Wagen vorübergefahren war, wandte ich mich ruhig um, hörte aber zu meinem Erstaunen den Wagen halten und fühlte mich beinahe im selben Augenblick kräftig am Arm gefaßt. Es war der Kosak, der mich zum Wagen hinschleppen wollte. Ich suchte mich loszureißen, wies mit der freien Hand nach der Karawane und schrie, dass ich dazu gehöre. Der Kerl verhielt mir also gleich mit der andern Hand den Mund und warf mich auf den Wagen, wo mich der Herr

festpackte. Der Kosak sprang schnell auf und der Kutscher musste fahren, so schnell die Pferde laufen konnten. Dies alles ging so eilig, dass ich eigentlich nicht wußte was mit mir geschah. Die Männer hielten mich an den Armen fest, und der Mund wurde mir erst wieder freigelassen, als wir von der Karawane so weit entfernt waren, dass man mein Geschrei nicht mehr gehört hätte.

Furcht befiel mich zum Glück nicht- ich dachte gleich, dass mich diese beiden lebenswürdigen Russen in ihrem Eifer für eine sehr gefährliche Person gehalten und gemeint haben mögen, einen gar wichtigen Fang an mir zu machen. Als man mir den Mund freiließ, begann das Register der klugen Fragen nach Namen, Vaterland usw. Ich verstand zwar genug russisch, um ihnen darüber Auskunft zu geben; allein sie waren damit nicht zufrieden und verlangten meinen Paß zu sehen; ich sagte ihnen, sie sollten nach meinem Koffer schicken, dann werde ich mich zu ihrer vollsten Zufriedenheit legitimieren.

Wir kamen endlich nach dem Posthause, wo man mich in eine Stube brachte- der Kosak setzte sich mit dem Gewehr unter die offene Türe, um mich stets im Auge zu behalten, und auch der Herr, den ich der dunkelgrünen samtenen Aufschläge halber für einen kaiserlichen Beamten hielt, blieb eine Weile im Zimmer. Nach einer halben Stunde kam der Postmeister oder was er war, um mich in Augenschein zu

nehmen und die Heldentat meiner Fänger erzählen zu hören, die sich beeilten, recht ausführlich und mit lachendem Munde das Geschehene mitzuteilen.

Ich musste die Nacht unter strenger Bewachung auf einer hölzernen Bank zubringen, hatte weder ein Tuch noch einen Mantel bei mir und fühlte Hunger und Durst. Man gab mir weder eine Decke noch ein Stück Brot, und wenn ich nur von der Bank aufstand, um im Zimmer auf und nieder zu gehen, sprang der Kosak gleich herzu, faßte mich am Arm und führte mich zur Bank zurück, mit dem Bedeuten, mich da ruhig zu verhalten.

Gegen Morgen brachte man meine Effekten, ich wies meine Papiere und man gab mich frei. Statt sich aber zu entschuldigen, mich so behandelt zu haben, lachte man mich noch aus, und als ich in den Hof hinaukam, wiesen alle Leute mit den Fingern nach mir und stimmten in das Gelächter meiner Profosen ein.- O, ihr guten Araber, Türken, Perser, Hindus und wie ihr alle heißen mögt, ähnliches ist mir unter euch nie geschehen! Wie gut bin ich nicht in all' euren Ländern fortgekommen- wie nachsichtig behandelte man mich an der persischen Grenze, als ich nicht verstehen wollte, dass man den Paß von mir verlangte-, und hier in dem christlichen Reiche, wie viel Unbilden hatte ich auf dieser kurzen Strecke schon zu erleiden!

Am 22. August kam ich wieder zu meiner Karawane, die mich mit herzlicher Teilnahme empfing.

Am 24. August. Station *Erivan*. Ich war glücklich, diese Stadt erreicht zu haben, denn ich hoffte hier einige Landsleute zu treffen und durch deren Hilfe eine raschere Reisegelegenheit nach *Tiflis* zu finden. mein Entschluß stand fest, meine Karawane zu verlassen, da sie täglich nie mehr als vier Stunden machte.

Ich hatte zwei Briefe, einen an den Stadtarzt Herrn Müller, den andern an den Gouverneur. Letzterer war auf dem Lande; Dr. Müller nahm sich aber meiner so sehr an, dass ich wahrlich nicht besser hätte aufgehoben sein können.

*Erivan**, am Flusse Zenguri, die Hauptstadt von Armenien oder Transkaukasien zählt bei 17.000 Einwohner, liegt auf niedern Hügeln in einer großen Ebene, auf allen Seiten von Bergen umschlossen und ist mit einigen Festungsmauern umgeben. Obwohl die europäische

* Die Sage erzählt, die Gegend um *Erivan* sei unter allen Gegenden der Erde zuerst bevölkert gewesen. Noah mit seiner Familie wohnte vor und nach der Sündflut hier, auch soll hier das Paradies gelegen haben. *Erivan* hieß einst *Terva* und war die Hauptstadt Armeniens. - Unweit von *Erivan* liegt das größte heiligtum der armenischen Christen, das Kloster Ecs-miazim. Die Kirche ist einfach ausgestattet, die Säulen, 73 Fuß hoch, bestehen aus zusammengesetzten Steinmassen. In der Schatzkammer sollen einst zwei Nägel gewesen sein, mit welchen Christus ans Kreuz genagelt war, ferner die Lanze, mit welcher er in die Seite gestochen wurde, und endlich, der ungenähte Rock Christi. Im Mittelpunkt der Kirche, versichert man, sei der Ort, wo Noah nach seiner Befreiung Gott einen Altar und Opfer gebracht habe. Nächst diesen ist die Kirche noch im Besitz einer Unzahl von wichtigen Reliquien.

Bauart schon sehr hervorzutreten beginnt, so gehört diese Stadt doch noch keineswegs zu den schönen und reinlichen.- Die größte Unterhaltung gewährten mir die Spaziergänge auf den Bazars, nicht der Auslagen wegen- diese boten durchaus nichts Schönes-, sondern weil ich da stets verschiedene, mir noch größtenteils unbekannte Völkertrachten sah.Da waren Tartaren, Kosaken, Tscherkessen, Georgier,Mingrelier, Turkomanen, Armenier usw, meist kräftige, hübsche Leute mit schönen, ausdrucksvollen Gesichtszügen, besonders was die Tartaren und Tscherkessen betrifft.Ihre Tracht war zum Teil der persischen ähnlich, ja die der Tartaren unterschied sich von jener der gemeinen Perser nur durch Spitzen an den Stiefeln und die viel niedrigere Mütze.Die Spitze am Stiefel ist oft bis an vier Zoll lang und an dem Ende gegen einwärts gebogen, die Mütze ist auch spitzig und von schwarzem Pelzwerke, aber wohl um die Hälfte niedriger.- Von dem weiblichen Geschlecht all dieser Völkerstämme sieht man nur wenige auf den Gassen, und diese sind in Tücher eingehüllt; jedoch verschleiern sie wenigstens das Gesicht nicht.

Die Russen und die Kosaken haben kalmukenartige, dummrohe züge, und ihr Benehmen rechtfertigt vollkommen, was ihre Züge verkünden; kein Volk fand ich so habgierig, grob und knechtisch wie dieses.Wenn ich um etwas frug, gab man mir entweder keine oder eine grobe Antwort, oder man lachte mir ins Gesicht und ließ mich

stehen. Mir würde diese Rohheit vielleicht nicht so sehr aufgefallen sein, wäre ich von Europa gekommen.

Schon in *Natschivan* war ich willens gewesen, mit der russischen Post zu reisen; allein man hatte mir davon abgeraten, indem man mir versicherte, dass ich als einzelne Frau mit dem artigen Postpersonal durchaus nicht auskommen würde. Hier aber war ich fest entschlossen, es dennoch zu tun, und ich bat Dr. Müller alle Anstalten dazu zu treffen.

Um in dem lieben russischen Reiche mit Postpferden fahren zu dürfen, muss man eine Padroschne (Erlaubnisschein) lösen, die man nur in einer Stadt bekommen kann, in welcher sich verschiedene Gerichtsstellen befinden, denn man hat für dieses wichtige Staatsdokument sechs Gänge nötig - 1. Zum Rentmeister, 2. zur Polizei (natürlich mit Paß, Aufenthaltskarte usw.), 3. zum Kommandanten, 4. wieder zur Polizei, 5. wieder zum Rentmeister und 6. zum letztenmal zur Polizei. In der Padroschne muss man genau angeben, wie weit man reisen will, denn auch nur *eine Werst* über die angegebene Station darf der Postmeister nicht mehr fahren lassen. Zum Schluß muss man für jedes Pferd per Werst eine halbe Kopeke (1/2 Kreuzer) bezahlen. Dies scheint im ersten Augenblick nicht viel, ist aber doch eine bedeutende Taxe, wenn man bedenkt, dass sieben

Werste erst eine geographische Meile machen und dass man stets mit drei Pferden reist.

Am 26. August um vier Uhr morgens sollte die Post vor dem Hause sein; allein es schlug sechs, und noch war nichts davon zu sehen. Hätte Dr. Müller nicht die Güte gehabt, selbst dahin zu gehen, dann wäre sie wohl erst des Abends vorgefahren. Um sieben Uhr kam ich fort- ein herrlicher Vorgeschmack für die Weiterbeförderung.

Das Fahren ging nun freilich flink; wer aber nicht einen Körper von Eisen oder einen gut gepolsterten Federwagen hat, wird an dieser Schelligkeit keinen großen Geschmack finden und es gewiß vorziehen, auf den holperigen, schlechten Wegen langsamer zu fahren.

Der Postwagen, für den man pro Station zehn Kopeken zahlt, ist nichts weiter als ein sehr kurzer hölzerner, ungedeckter Karren mit vier Rädern. Statt eines Sitzes wird etwas Heu hineingelegt, und man hat gerade so viel Platz, einen kleinen Koffer zu stellen, auf welchen sich der Postillion setzt. Diese Karren stoßen natürlich ganz außerordentlich. Dabei hat man gar keinen Anhalt, so dass man sehr vorsichtig sein muss, nicht herabzufliegen. Die Bespannung besteht aus drei Pferden neben einander; über das mittlere wölbt sich ein holzerner Bogen, an welchem zwei bis drei Glocken hängen, die fortwährend einen höllischen Lärm machen. Dazu denke man sich das Knarren des Wagens, das Schreien des Kutschers, der stets in großer

Tätigkeit ist, die armen Tiere anzutreiben, und man wird es begreiflich finden, wie sich schon öfter der Fall hat ereignen können, dass der Wagen auf der Station ohne Reisenden angekommen ist. Das Geschrei des Unglücklichen kann das Ohr des Kutschers nicht erreichen.- Die Einteilung der Stationen ist sehr ungleich; sie wechseln von vierzehn bis dreißig Werste.

Zwischen der zweiten und dritten Station kam ich über eine ganz kurze Strecke, auf welcher ich eine Art Lava fand, die vollkommen der schönen glänzenden, glasigen Lava auf Island (schwarzer Achat, auch Obsidian genannt) glich, und von welcher man behauptet, dass nur Island der alleinige Fundort sei. Die dritte Station führte durch ein neu angelegtes russisches Dorf, das sich an dem See Liman ausbreitet.

27. August. Heute machte ich schon wieder eine Erfahrung, wie angenehm es sei, mit der russischen Post zu fahren. Ich hatte am Abend zuvor schon alles bestellt und bezahlt; dennoch musste ich selbst am Morgen den Postbeamten wecken, selbst nach dem Kutscher sehen und immerwährend hinter den Leuten her sein, um nur fortzukommen. Auf der dritten Station ließ man mich vier Stunden auf die Pferde warten, und auf der vierten Station gab man mir gar keine; ich musste mich bequemen, da über Nacht zu bleiben, obwohl ich den ganzen Tag nur fünfundfünfzig Werste gemacht hatte.

28. August. Beständige Plage mit dem Postvolke. - Ich bin die

größte Feindin von Zank und harter Begegnung; aber zu diesen Leuten hätte ich fürwahr am liebsten mit dem Stock gesprochen- man kann sich von ihrem Stumpfsinn, ihrer Rohheit und Gefühllosigkeit keine Vorstellung machen. Beamte wie Knechte findet man häufig zu jeder Tagesstunde schlafend und betrunken. In diesem Zustande tun sie was ihnen beliebt, weichen nicht von der Stelle und lachen noch den armen Reisenden ins Gesicht. Durch vieles Streiten und Lärmen bewegt man endlich einen, den Karren herauszuschieben, einen zweiten denselben zu schmieren, ein anderer füttert die Pferde, die oft erst beschlagen werden müssen, dann ist das Riemzeug nicht in Ordnung und muss erst zusammengeknüpft und geflickt werden- und so noch unzählige Sachen, die alle mit der größten Langsamkeit verrichtet werden. Äußerte ich mich späterhin in den Städten mißbilligend über diese elenden Postanstalten, so gaben mir die Herren zur Antwort, dass diese Länder noch zu kurze Zeit unter russischer Herrschaft ständen, dass die Kaiserstadt zu weit entfernt sei und dass ich als einzelne Frau ohne Diener mich noch glücklich schätzen könne, so durchgekommen zu sein.

Ich wußte darauf nichts zu erwidern, als dass in den neuesten überseeischen Besitzungen der Engländer, die noch weiter von der Hauptstadt entfernt lägen, alles vortrefflich eingeteilt und vollkommen gut geordnet sei und dass man dort eine Frau ohne Diener ebenso

schnell befördere als einen Gentleman, denn man findet ihr Geld und ihre Ansprüche nicht minder gewichtig als jene eines Herren. Ganz anders ist es aber auf einem russischen Postamte: wenn ein Beamter oder Offizier kommt,- da hat alles Hände und Füße, da krümmt sich alles um die Wette, denn man fürchtet Prügel und Strafen. Offiziere und Beamte gehören in Rußland zur privilegierten Kaste und erlauben sich alle Eigenmächtigkeiten. Wenn sie z.B. *nicht* im Dienste reisen, sollen sie, der Vorschrift gemäß, nicht mehr Recht haben als jeder Privatreisende. Aber statt mit gutem Beispiel voranzugehen, um dem großen Haufen zu zeigen, dass man sich den Gesetzen und Ordnungen fügen müsse, so sind gerade sie es, die alle Gesetze mit Füßen treten. Sie schicken einen Diener voraus oder ersuchen einen ihrer reisenden Freunde, auf den Stationen zu melden, dass sie an diesem oder jenem Tage kämen und acht bis zwölf Pferde benötigen. Tritt während dieser Zeit irgendein Hindernis ein, fällt eine Jagd, ein Essen vor, oder bekommt die Gemahlin Kopfweh oder Krämpfe, so verschiebt man die Reise ganz einfach um einen oder zwei Tage- die Pferde stehen fortwährend bereit und der Postbeamte darf es nicht wagen, sie Privatreisenden zu geben.* So kann es sich treffen, dass

* Es geht so weit, dass, wenn die Pferde schon angespannt sind, der Reisende bereits im Wagen sitzt und es kommt ein Offizier oder Beamter, man die Pferde wieder ausspannt, den Privaten sitzen läßt und die andern Herren expediert.

man ein , auch zwei Tage auf derselben Station sitzenbleibt und mit der so eilig fahrenden russischen Post nicht weiter kommt als mit einer Karawane.Im Laufe meiner Reisen mit der russischen Post machte ich mehrmals *eine einzige* Station während eines ganzen langen Tages.Wenn ich eine Uniform gewährte, überfiel mich jederzeit ein Fieberschauer- ich musste gefaßt sein, keine Pferde zu bekommen.

In jedem Posthaus gibt es eine, auch zwei Gaststuben und dabei einen verheirateten Kosaken, der samt seinem Weibe die Fremden bedient und für sie kocht.Für das Zimmer ist nichts zu zahlen, der Erstkommende hat das Recht.Das Dienstpersonal ist so gefällig wie das Stallpersonal, und man hat oft Mühe, sich mit schwerem Geld einige Eier, Milch oder sonst etwas zu verschaffen.

Die Reise durch Persien war lebensgefährlich, die durch das asiatische Rußland aber so empörend, dass ich erstere unbedient vorziehe.

Von *Pipis* an nimmt die schöne Gegend wieder sehr ab, die Täler dehnen sich aus, die Gebirge werden niedriger, und beide sind häufig baumlos und kahl.

Ich begegnete heute mehreren Nomadenzüge von Tartaren.Die Leute saßen auf Ochsen und Pferden und hatten auch auf solche ihre Zelte und ihren Hausrat gepackt; die Kühe und Schafe, deren es stets

eine große Menge gab, wurden nebenher getrieben. Die Tartarinnen waren meist sehr kostbar und zugleich sehr abgerissen gekleidet. Ihr Anzug bestand fast durchgehends aus hochroten Seidenzeugen, die oft sogar mit Goldfäden durchwirkt waren. Sie trugen weite Hosen, einen langen Kaften und einen kürzeren darüber, auf dem Kopf eine Art Bienenkorb, Schaubе genannt, der, aus Baumrinde gemacht, rot überzogen ist. Von der Brust bis zum Gürtel hatten sie die Kleider ebenfalls mit Blechen, Knöpfen, Schellen, Ringen und dergleichen besetzt, über der Schulter hing eine Schnur, an welcher sich ein Amulett befand, in den Nasenlappchen trugen sie kleine Ringe. Sie hatten zwar große Tücher um sich geschlagen, ließen aber das Gesicht unbedeckt.

Abbildung 24 (auf Seite 305): Eine Horde Tartaren.

Ihr Hausrat bestand aus Zelten, hübschen Teppichen, eisernen Kesseln, kupfernen Kannen usw.- Die Tartaren sind größtenteils mohammedanischer Religion.

Die ansässigen Tartaren haben ganz eigentümliche Wohnungen, die man großartige Maulwurfshaufen nennen könnte. Ihre Dörfer liegen meistens an Abhängen und Hügeln, in welche sie Löcher von der Größe geräumiger Zimmer graben. Das Licht fällt nur durch den Ein- oder Ausgang hinein. Dieser ist mehr breit als hoch und durch ein

langes und breites Vordach von Brettern geschützt, das auf Baumstämmen oder Balken ruht. Nichts ist komischer zu sehen als solch ein Dorf, das nur aus Vordächern besteht und weder Fenster, Türen, Mauern noch Wände hat.

Jene, die in den Ebenen wohnen, machen sich künstliche Erdhaufen, sie bauen die Hütte von Steinen oder Holz und überschütten sie mit Erde, die sie feststampfen, so dass von der Hütte selbst nichts zu sehen ist. Noch vor sechzig Jahren sollen in der Stadt *Tiflis* gar viele solcher Erdwohnungen gewesen sein.

29. August. Diesen Morgen hatte ich noch eine Station von 24 Wersten nach *Tiflis* zu machen. Der Weg war, wie überall, voll Löcher, Gruben und Steine, ich musste mir immer die Stirne mit einem Tuch fest zusammenschnüren, um die Erschütterung aushalten zu können, und dennoch war ich jeden Tag von Kopfschmerzen befallen. Heute lernte ich aber die Tücke dieses Fuhrwerkes erst recht kennen. Es hatte nicht nur die ganze Nacht geregnet, sondern regnete noch immerwährend fort. Da warfen denn die Räder solche Massen Kot auf den Karren, dass ich bald in einer dicken Pfütze saß, die Kruste ging mir bis an den Kopf, und selbst das Gesicht blieb nicht verschont. Durch kleine Brettchen, oberhalb der Räder angebracht, wäre diesem Übel leicht abgeholfen; allein wer kümmert sich in diesem Lande um die Bequemlichkeit eines Reisenden?

Man sieht *Tiflis* erst in der letzten Hälfte der Station. Mich überraschte der Anblick dieser Stadt sehr, da sie, einige Kirchtürme abgerechnet, im europäischen Stile gebaut ist und ich seit *Valparaiso* keine den europäischen ähnliche Stadt hatte.

Die Stadt besitzt viele warme Schwefelquellen, von welchen sie auch ihren Namen herleitet: Tiflis oder Tbilissi heißt soviel als „Warmstadt“. Von den vielen Bädern sind aber leider die meisten in schlechtem Zustande. Kleine Kuppeln mit Fenstern decken die Gebäude, innerhalb welcher die Quellen entspringen. Die Behälter, die Böden und Wände sind zum Teil mit großen Steinplatten ausgelegt, von Marmor ist nicht viel zu sehen. Es gibt Einzel- und Vollbäder; in den Gebäuden, wo sich die Frauen versammeln, haben die Männer keinen Zutritt. Doch ist man hier bei weitem nicht so streng als im Orient. Der Herr, der so gütig war, mich in eines dieser Bäder zu begleiten, durfte ohne Anstand die Vorgemächer betreten, obwohl sie nur durch eine einfache Bretterwand von dem Baderaum geschieden waren.

Auf den Straßen sieht man europäische und asiatische Trachten so häufig neben einander, dass weder die einen noch die andern auffallen. Am neuesten war mir jene der Tscherkessen. Sie besteht aus weiten Hosen, kurzen, faltenreichen Röcken mit schmalen Leibbinden und Brusttaschen für sechs bis zehn Patronen, aus anliegenden

Halbstiefeln mit einwärts gebogenen Spitzen und aus kleinen, anschließenden Pelzmützen. Bei den Wohlhabenden waren die Röcke von feinem, dunkelblauem Tuche und die Kanten mit Silber- oder Goldborten besetzt.

Die Tscherkessen unterscheiden sich von allen kaukasischen Völkern durch ihre Schönheit. Die Männer sind hochgewachsen, haben eine sehr regelmäßige Gesichtsbildung und viel Gewandtheit in ihren Bewegungen. Die Weiber sind von zarter Form, weißer Haut, dunklem Haar, regelmäßigen Zügen, schlankem Wuchs und vollem Busen; sie gelten in den türkischen Harems als die größten Schönheiten. Ich muss gestehen, dass ich in den persischen Harems unter den persischen Damen viel mehr des Schönen gesehen habe, als in den türkischen, selbst wenn sie mit Tscherkessinnen bevölkert waren.

Die asiatischen Frauen, denen man hier auf den Straßen begegnet, hüllen sich in große, weiße Tücher ein; manche verdecken auch den Mund, wenige das Gesicht.

Von dem häuslichen Leben der russischen Beamten und Offiziere kann ich nicht viel erzählen. Ich hatte zwar Briefe an den Kanzleidirektor, Herrn v. Lille, und den Gouverneur, Herrn v. Jermaloff; allein beide Herrn fanden kein großes Wohlgefallen an mir; ich hatte es wahrscheinlich durch meine freien Äußerungen mit ihnen verdorben. Ich ließ mich unverholen über das schlecht geregelte

Postwesen, über die jämmerlichen Straßen aus, erzählte meine Gefangennehmung mit einigen Randglossen und – was allem die Krone aufsetzte- ich sagte, den Plan gehabt zu haben, von hier über den Kaukasus nach Moskau und Petersburg zu gehen; diese kurze Reise im russischen Gebiet habe mich aber davon vollkommen abgebracht, und ich wolle nun den kürzesten Weg nehmen, um sobald als möglich über die Grenze zu kommen.

Hätte ich als Mann so gesprochen, wäre mir vielleicht ein zeitweiliger Aufenthalt in Sibirien angewiesen worden.

Herr v. Lille empfing mich doch wenigstens jedesmal mit Höflichkeit, wenn ich in Angelegenheit meines Passes kam; der Gouverneur aber hatte nicht einmal die Rücksicht für mich, sich Zeit zu nehmen, meinen Paß zu unterschreiben; erst bestellte er mich von einem Tag zum andern, dann beliebte es dem hohen Herrn, zwei Tage auf dem Lande zuzubringen. Als er zurückkam, war gerade Sonntag, an dem so große Arbeit unmöglich vorgenommen werden konnte, und so bekam ich meinen Paß erst am sechsten Tag.

So erging es mir, die mit Briefen an die hohen Häupter versehen war- wie mag es erst armen Leuten ergehen!- Ich hörte auch, dass man diese oft zwei bis drei Wochen herumzöge.

Der Statthalter, Fürst Woronzow, war leider gerade nicht in *Tiflis*. Ich bedauerte seine Abwesenheit um so mehr, als ich ihn

allgemein als einen sehr gebildeten, gerechten und äußerst menschenfreundlichen Mann schildern hörte.

Die interessanteste und zugleich nützlichste Bekanntschaft für mich war jene Herrn Salzmanns, eines Deutschen. Dieser Herr besitzt bedeutende Kenntnisse in der Ökonomie und im Baufach, vor allem aber- ein ausgezeichnet gutes Herz; er nimmt sich aller Menschen an und ganz vorzüglich seiner Landsleute. Wo ich immer seinen Namen nannte, sprach man mit wahrer Hochachtung von ihm. Er hat sogar von der russischen Regierung einen Orden erhalten, obgleich er nicht in ihren Diensten ist.

Montag den 5. September um elf Uhr bekam ich meinen Paß; eine Stunde darauf bestellte ich die Post.

Um drei Uhr nachmittags verließ ich *Tiflis*.

6. September. Die Fahrt wird immer romantischer. Gebüsch und Waldungen decken Hügel und Tal, und auf den Feldern prangt im saftigen Grün das hochstämmige türkische Korn. Auch an alten Burgen und Schlössern fehlt es nicht. Gegen Abend, nachdem ich es heute mit vieler Mühe auf vier Stationen gebracht hatte, erreichte ich das Städtchen *Gory*, dessen Lage überaus reizend ist.

7. September. Heute machte ich eine ganze Station bis *Suram*: man konnte mich nicht weiter expedieren, da für einen Offizier, der

mit Gemalin, Gesellschafterin usw. Von einem Bade zurückkam, zwölf Pferde bestellt waren.

8. September. Die dritte Station führte größtenteils an der Seite des Flusses Mirabka durch ein enges Tal. Die Straße zwischen dem Fluß und den Felswänden war so schmal, dass an vielen Stellen nur ein Wagen Raum hatte. Oft mußten wir zehn bis zwanzig Minuten anhalten, um die holzbeladenen Karren, deren wir sehr vielen begegneten, vorüberfahren zu lassen- und das nennt man eine Poststraße!

Georgien ist bereits an fünfzig Jahre unter russischer Herrschaft, und erst seit kurzem sind hin und wieder Straßen im Bau. Wenn man vielleicht wieder nach fünfzig Jahren kommt, wird man sie fertig oder wohl gar wieder verfallen finden. So wie an Straßen mangelt es auch an Brücken. Über tiefe Flüsse, wie z.B. die Mirabka, setzt man in erbärmlichen Fahrzeugen; minder tiefe muss man durchfahren. Bei Regenzeiten, bei plötzlichem Tauwetter in den Schneegebirgen schwellen die Flüsse an, der Reisende muss dann entweder tagelang warten oder sein Leben aufs Spiel setzen.-Welch mächtiger Unterschied zwischen den Kolonisierungen Rußlands und Englands!

Spät des Abends kam ich durchnäßt und mit Kot bedeckt in der zwei Werste vor *Kutais* liegenden Station an. Sonderbar ist es, dass die Posthäuser gewöhnlich ein, auch zwei Werste von den Ortschaften

oder Städten abliegen. Man ist auf diese Art der Unannehmlichkeit ausgesetzt, eine eigene Gelegenheit aufnehmen zu müssen, wenn man in den Städten oder Ortschaften etwas zu besorgen hat.

In *Marand* stieg ich, in Ermangelung eines Gasthauses, bei einem Kosaken ab. Diese Leute, die zugleich als Kolonisten hier leben, haben niedliche, hölzerne Häuschen von zwei bis drei Kammern und ein Stück Land, das sie als Feld und Garten benützen. Einige unter ihnen nehmen Reisende auf und wissen für das Wenige und Erbärmliche, das sie bieten, hinlänglich zu verlangen. Für ein schmutziges Kämmerchen ohne Bett zahlte ich 20 Kopeken Silber, für ein Hühnchen ebensoviel. Weiter bekam ich nichts, da die Leute zu faul sind, etwas zu holen. Wenn ich Brot, Milch oder sonst etwas benötigte, was meine Hausleute nicht hatten, konnte ich es mir selbst suchen; sie machen, wie gesagt, höchstens für einen Offizier oder Beamten einen Gang.

Ich hatte *Tiflis* am 5. September des Nachmittags um drei Uhr verlassen und kam hier am 9. September des Abends an, fünf Tage, um 274 Werste (39 deutsche Meilen) zurückzulegen. - Das nenne ich eine ehrenhafte russische Schnellpost!

Erst am 11. September morgens ging ein Boot nach *Redutkale* (80 Werste). Es war nämlich schlechtes Wetter, und der Ribon, sonst

ein schöner Strom, ist wegen der vielen hervorragenden Baumstämme und Pflöcke bei starkem Wind oder bei Nacht nicht zu befahren.

12. September ging unsere Fahrt nicht weit; es erhob sich ein kleiner Wind, und da wir schon nahe der Einfahrt ins Schwarze Meer waren, mussten wir vor Anker liegen bleiben.

13. September. Der Wind hatte sich gelegt, wir konnten uns furchtlos dem Meer anvertrauen, auf welchem wir uns einige Stunden schaukeln mussten, um von dem Hauptarm des Ribons in den Seitenarm zu kommen, am welchem *Redutkale* liegt. Es führt zwar ein Kanal vom Haupt- in den Nebenfluß, allein man kann ihn nur bei sehr hohem Wasserstande befahren, da er hoch versandet ist.

Auch in *Redutkale* nahm mich ein spekulierender Kosakenwirt auf, der drei Kämmerchen für Gäste hielt.

Nach russischem Kalendaer war heute der letzte August, am 1. September sollte das Dampfschiff ankommen, das nach zweistündigem Aufenthalt wieder absegelt. Ich eilte daher sogleich zum Kommandanten des Städtchens, um den Paß visieren zu lassen und um Aufnahme auf das Schiff zu bitten. Jeden Monat zweimal, am 1. und 15. fahren Kron dampfschiffen von *Redutkale* über *Kertsch* bis *Odessa*- Gelegenheiten mit Segelschiffen gehören zu den Seltenheiten. Diese Kron dampfschiffe halten sich beständig der Küste nahe, sie berühren achtzehn Stationen (Festungen und Militärplätze),

besorgen Militärtransporte aller Art und nehmen jeden Reisenden unentgeltlich mit. Er hat weder für sich noch sein Gepäck das Geringste zu bezahlen, muss aber freilich mit dem Deckplatz vorliebnehmen; der Kajüten sind nur wenige, und diese gehören für das Schiffspersonale und für vornehme Offiziere, die häufig von einer Station zur andern fahren. Plätze gegen Bezahlung gibt es nicht.

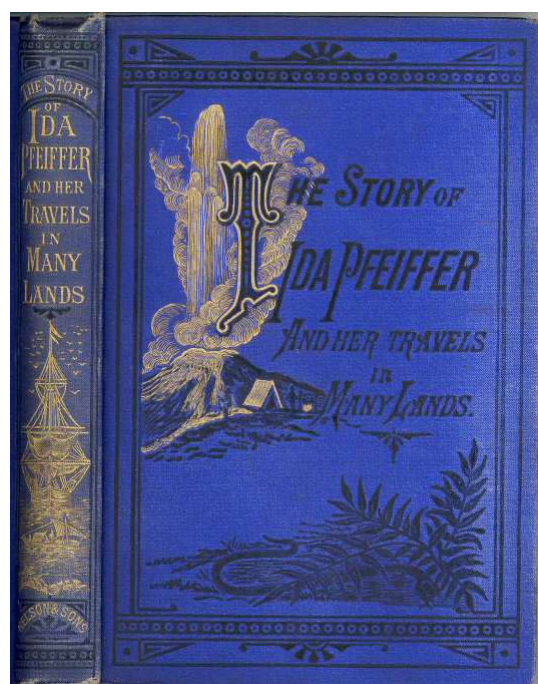
Der Kommandant fertigte Paß und Schein sogleich aus. Ich kann nicht umhin, bei dieser Gelegenheit zu bemerken, dass die Schreibseligkeit der russischen Regierung noch um vieles jene der österreichischen übertrifft, welche letztere ich bisher in dieser Beziehung für unerreichbar gehalten hatte. Statt eines einfachen Visas bekam ich ein großes Blatt angeschrieben, und davon wurden Abschriften über Abschriften genommen; das Ding währte über eine halbe Stunde.

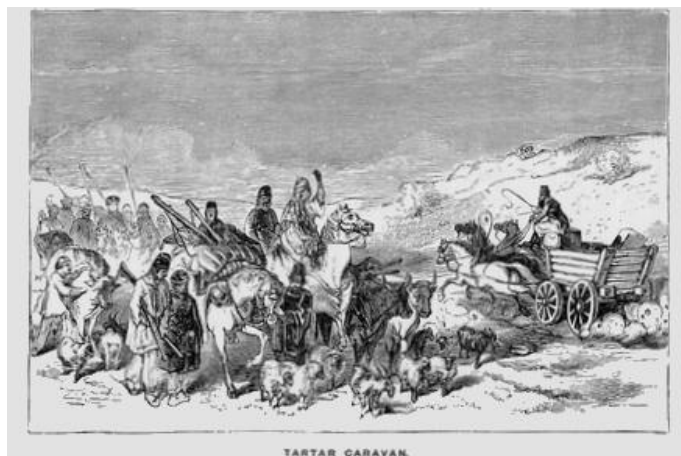
იდა (ლაურა) პეიჯერი

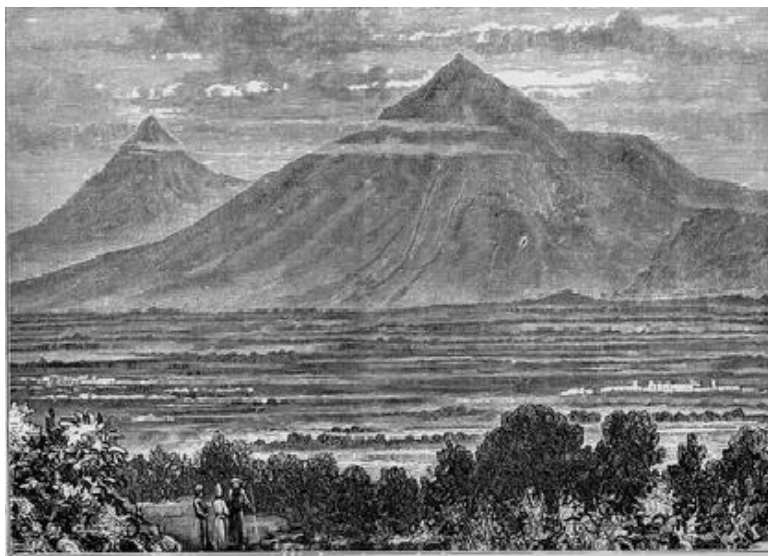
კავკასია XIX საუკუნის I მეოთხედში

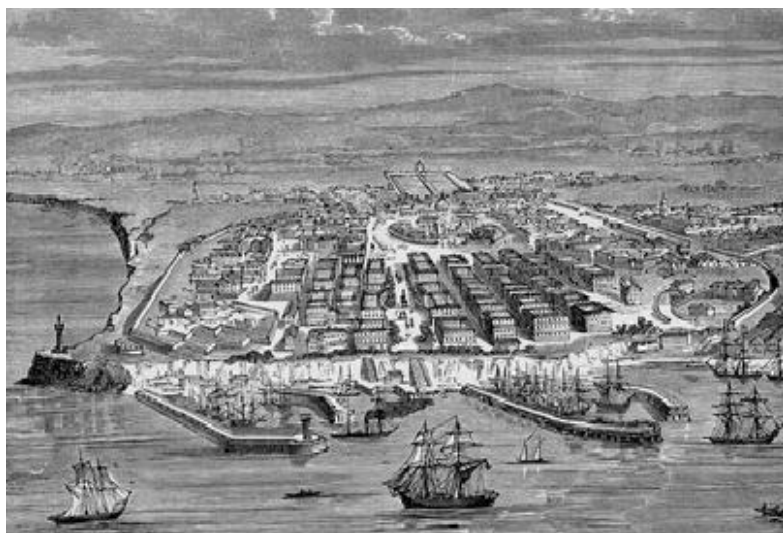
„იდა პფაიფერის მოგზაურობის ისტორია სხვადასხვა ქვეყნებში“
წიგნის ავტორი არის ანონიმი, წიგნი დაწერილია ინგლისურ ენაზე
და გამოცემულია 1879 წელს, ლონდონში

თათრების კარავანი

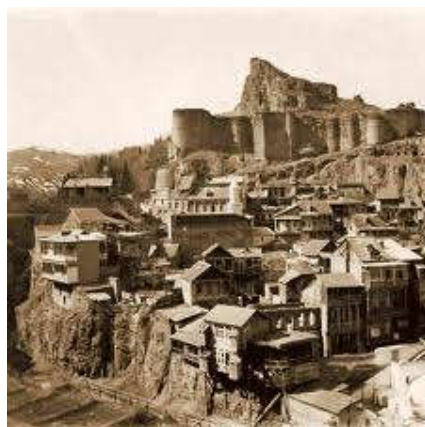

არარატის მთა

ქალაქი ოდესა

ეს ჩანახატები სავარაუდოდ შესრულებული უნდა იყოს
მოგზაურის მიერ

თბილისი XIX საუკუნეში

ერევანი XIX საუკუნის ნახევარში

ალექსანდრე ერმოლოვი
(1777-1861 წ.წ.)

გრაფი ვორონცოვი
(1782-1856 წ.წ.)

შენიშვნები:

1. **თავრიზი** - ქალაქი ირანში, ურმიის ტბის აღმოსავლეთით;
2. **ნაჩივანი** - (ნახიჭევანი), ავტონომიური რესპუბლიკის ცენტრი აზერბაიჯანის შემადგენლობაში. ტერიტორიული ანკლავი, დასავლეთით ესაზღვრება თურქეთი, ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით - სომხეთი, სამხრეთით - ირანი;
3. **სოფია** - ამ შემთხვევაში არ უნდა ვიგულისხმოთ ბულგარეთის დედაქალაქი. იდა პფაიფერი სოფიას ასახელებს თავრიზიდან ნახიჩევანისაკენ მიმავალ გზაზე. შესაძლოა ეს იყოს ქალაქი ჯულფა;
4. **მარანდი** - ქალაქი თანამედროვე ირანის ჩრდილო-დასავლეთით, ქ. თავრიზის მახლობლად. მარანდიდან მდ. არაქსამდე იდა პფაიფერის ცნობით მხოლოდ ერთი სადგური (დასახლებული პუნქტი) იყო.
5. **არაქსი (არეზი)** - მდინარე, მტკვრის უდიდესი მარჯვენა შენაკადი, მოედინება თურქეთის, ირანისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიებზე.

6. **მიდია (პროვინცია)** - შესაძლოა იგულისხმებოდეს მიდიის სახელმწიფო ძვ. წ. აღრიცხვის IX-VII საუკუნეებში, თანამედროვე ირანის ტერიტორიაზე. იდა პფაიფერის ცნობით მდ. არაქსი სომხეთის ტერიტორიას მიდიისგან ჰყოფდა. შესაძლებელია მოგზაურმა ირანიის პროვინციის აღსანიშნავად ძველი სახელი გამოიყენა.
7. **არარატის მთები** - შედგება ორი ჩამქრალი ვულკანური კონუსისაგან: დიდი არარატისა (სომხური სახელწოდება მასისი, თურქული - ბუიუქ-აღრი-დაღი), სიმაღლე 5165 მ. და მცირე არარატისაგან, სიმაღლე 3925 მ. მდებარეობს თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, სომხეთის მახლობლად. ბიბლიის მიხედვით, მასზე გაჩერდა ნოეს კიდობანი.
8. **ბაბილონი** - ანტიკური მესოპოტამიის დედაქალაქი, მისი ნანგრევები დღესაც არის შემორჩენილი ქალაქ ჰილის მახლობლად. განთქმულია თავისი ღირშესანიშნაობებით და ისტორიით. მას უკავშირდება მსოფლიოს შვიდი საოცრებიდან ერთ-ერთი „ბაბილონის დაკიდული ბალები“, ბაბილონის გოდოლი, იშთარის ჭიშკარი და ა.შ.

9. **წინეცია** - ასურეთის უძველესი და უმნიშვნელოვანესი ქალაქი. მდებარეობდა მდ.ტიგროსის მარცხენა სანაპიროზე. გადმოცემით, აქ დაარსდა მსოფლიოში პირველი ბიბლიოთეკა.
10. **წინეციის თავი** - გაურკვეველია რას გულისხმობს მოგზაური „წინეციის თავში“, სიტყვა-სიტყვით ასე ითარგმნება: „პატარა თავი რელიეფში წინეციადან.“ შესაძლებელია ეს იყო - წინეციის გათხრებიდან წამოღებული პატარა თავის ქალა.
11. **ტიფლისი** - (ტფილისი, თბილისი), საქართველოს დედაქალაქი; ამიერკავკასიის უმსხვილესი ეკონომიკური და პოლიტიკური ცენტრი. თბილისში იყო მთავარმართებლებისა და მეფისნაცვლების რეზიდენციები.
12. **ნოე** - ბიბლიური პერსონაჟი.
13. **თათრები** - იდა პფაიფერი იხსენიებს ქარავნის გამყოლ თათრებს, რომლებიც კავკასიაში მომთაბარებდნენ. მათ ცხენებით დაჰქონდათ კარვები და საყოფაცხოვრებო ნივთები. მოგზაური იხსენიებს ასევე ადგილობრივ თათრებსაც, რომლებიც თბილისთან ახლოს ცხოვრობდნენ. აღსანიშნა-

ვია, რომ რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა კავკასიაში მცხოვრებ მუსლმებზეც მძიმედ აისახა. მათ რუსულ წნეხს ვერ გაუძლეს და ნაწილმა თურქეთს, ნაწილმა კი ირანს შეაფარა თავი.

14. რუსული კოლონიები - იდა პფაიფერი სომხეთში ყოფნისას, არარატის მთების სიახლოვეს იხსენიებს რუსულ კოლონიებს. რუსეთის საიმპერატორო კარმა, როგორც შესავალშიც მივუთითებდით, XIX საუკუნის 30-იან წლებში კავკასიის სამხედრო კოლონიზაცია დაისახა მიზნად. იმპერატორ ნიკოლოზ I დავალებით სამხედრო სამსახურის დასრულების შემდეგ რუსი ჯარისკაცები ოჯახებით უნდა გადმოესახლებინათ კავკასიაში, რათა ამით რეგიონში უფრო მტკიცედ მოეკიდებინათ ფეხი. (იხ. შესავალი, გვ. 15).

15. გერმანული კოლონიები კავკასიაში - საქართველოსა და კავკასიაში გერმანელი კოლონისტების ჩამოსახლება დაიწყო ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის 60-70-იან წლებში ეკატერინე II-ის ინიციატივით, ამის უზრუნველსაყოფად რუსეთში არაერთი კანონი და დადგენილება მიიღეს, რომლებიც მოწ-

ვეულ კოლონისტებს კარგ პირობებსა და პრივილეგიურ-
ბულ მდგომარეობას უქმნიდა.

1817-1819 წლებში საქართველოსა და კავკასიაში გერმანელ
კოლონისტთა ჩამოსახლება გერმანიაში შექმნილმა პოლი-
ტიკურმა და ეკონომიკურმა ვითარებამაც განაპირობა. კაპი-
ტალიზმის განვითარებამ და ნაპოლეონის ომებმა მნიშვნე-
ლოვნად შეუწყვეს ხელი გერმანიიდან ემიგრაციის გაძლიე-
რებას, განსაკუთრებით აქტიურობდნენ პროტესტანტული
რელიგიური ჯგუფები, რომელთა ერთი ნაწილი აღიარებდა
„ჰილიაზმს“ - მოძღვრებას მეორედ მოსვლის, მსოფლიო
წარღვნისა და „ათასწლოვანი“ სამეფოს შექმნის შესახებ.
ისინი ცდილობდნენ ამ მოვლენას აღმოსვლეთში, არარატის
მთასთან შეხვედროდნენ. ერთ-ერთი ასეთი ჯგუფის
„სეპარატისტების“ წარმომადგენლები 1815 წელს შტუტ-
გარტში მყოფ რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრე I-ს
შეხვედნენ და მიიღეს მისი თანხმობა ამიერკავკასიაში გად-
მოსახლების თაობაზე. 1817 წლის დამდეგს ამიერკავკასი-
ისკენ, დუნაის გზით, კოლონისტების რამდენიმე ნაკადი
დაიდრა. მათი უმრავლესობა ვიურტემბერგელი და ბადენე-

ლი პროტესტანტები იყვნენ. რუსეთის ხელისუფალთა ყოველმხრივი დახმარების მიუხედავად, კოლონისტებს უმძიმეს პირობებში უხდებოდათ მგზავრობა. რამდენიმე ასეული კოლონისტი გზაში გარდაიცვალა.

1819 წლის ბოლოსათვის გერმანიიდან გადმოსახლებულებმა, საიმპერატორო კარის დახმარებით დახმარებით, კავკასიაში რამდენიმე კოლონია შექმნეს: მარიენფელდი - კახეთის გზატკეცილზე, სართიჭალაში, პეტერსდორფი - მარიენფელდის მახლობლად, თბილისის კოლონია - კუკიაზე, სადაც მხოლოდ ხელოსნები დასახლდნენ; ალექსანდერსდორფი - დიდუბეში, ელიზაბეტტალი - ქვემო ქართლში (დღევანდელი ასურეთი), კატარინენფელდი - მდებარეობდა ბორჩალოს მაზრაში, ბოლნისთან, ანენფელდი - შამქორის სახაზინო მიწებზე, ჰელენენდორფი - განჯის მახლობლად.

16. სიღინი - ამ სახელით იხსენიებს ერთ-ერთ სადგურს ავსტრიელი მოგზაური სომხეთში, არარატის მთების სიახლოვეს, ვიდრე ის ერევანში ჩააღწევდა.

17. **ერივანი - (ერევანი)** სომხეთის დედაქალაქი, კავკასიაში არსებული ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი.
18. **ექიმი მიულერი** - იდენტიფიკაცია ვერ ხერხდება; იდა პფაიფერის ინფორმაციით ექიმი მიულერი მოღვაწეობდა ქალაქ ერევანში. როგორც მოგზაური აღნიშნავს, მიულერისთვის მას წერილი გადაუცია, ოღონდ არ აკონკრეტებს რა წერილზეა საუბარი. სავარაუდოა, რომ ექიმი მიულერი გერმანელ კოლონისტებს ჩამოჰყვა კავკასიაში
19. **ეჰმიაძინის მონასტერი** - ერთ-ერთი უძველესი მონასტერი სომხეთში, სომხური სამოციქულო (გრიგორიანული) ეკლესიის კათალიკოსის რეზიდენცია. მდებარეობს ერევნიდან დასავლეთით 20 კმ-ში.
- ეჰმიაძინი დაარსდა ძვ.წ. მე-4 ან მე-3 საუკუნეში ვადარშაპატის სახელით, რომელიც დღემდე რჩება ქალაქის ოფიციალურ სახელად. მე-IV საუკუნემდე იგი სომხეთის დედაქალაქი იყო. ქალაქის ისტორიულ ნაგებობათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ეჰმიაძინის ტაძარი, რომელიც გადმოცემით წმ. გრიგოლ განმანათლებელს აუგია 301-303 წლებში. მთავარი საკათედრო ტაძრის გარდა, ეჰმიაძინში მნიშვნე-

ნელოვან ნაგებობებს წარმოადგენს უძველესი ეკლესიები: წმ. გაიანეს (აგებულია 630 წ.) და რიფსიმეს (აგებულია 618 წ.) სახელობის ტაძრები. ეს ორი ეკლესია, საკათედრო ტაძარი და ახლომდებარე არქეოლოგიური ზონა -ზვართნოცი, იუნესკოს მსოფლიო კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა სიაშია შეტანილი.

- 20. მდ. ზენგუი - ეს უნდა იყოს მდ. რაზდანი, რომელიც ერევანს შუაზე ჰყოფს.
- 21. ლიმანის ტბა - სავარაუდოდ, იგულისხმება სევანის ტბა.
- 22. პიპისი - ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.
- 23. ვალპარაისო - ქალაქი ვენესუელაში, სამხრეთ ამერიკის ტერიტორიაზე. იდა პფაიფერი ვალპარაისოს ადარებდა ქალაქ თბილისს.
- 24. ჩერქეზები - ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრები ერთ-ერთი უძველესი ხალხი. იდა პფაიფერი ჩერქეზებს აღწერს ქალაქ თბილისზე საუბრის დროს. რაც გარკვეულ ეჭვს იწვევს. ამის შესახებ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ შესავალში (იხ. გვ. 18).

25. ბატონი ლილლე - პფაიფერი ამახინჯებს გვარს, სავარაუდოდ, ეს არის დოქტორი ლილი, ვორონცოვის კანცელარიის მაღალი რანგის მოხელე.
26. ერმოლოვი ალექსი - (დაიბ. 4 ივნისი, 1777 წ. – გარდ. 23 აპრილი, 1861წ.) - საქართველოს მთავარმართებელი 1816-1827 წლებში. ბოროდინოს ბრძოლის გმირი. ალექსი ერმოლოვმა უარყო თავის წინამორბედთაგან დამკვიდრებული კავკასიის ხელისუფალთა მოქრთამვა-მოსყიდვის მეთოდი და იარაღის ძალით შეუდგა დასახული მიზნის შესრულებას. მან ერთი მეორის მიყოლებით გააუქმა მუსლიმანური სახანოები და დაიწყო ომი ჩრდილოეთ კავკასიის დასამორჩილებლად. ერმოლოვმა სისხლში ჩაახშო იმერეთისა და გურიის 1819-1820 წლების აჯანყებები. მისი თერთმეტწლიანი მოღვაწეობა კავკასიაში სასტიკი სამხედრო ექსპედიციებით გამოირჩეოდა. იდა პფაიფერის კავკასიაში მოგზაურობის დროს ერმოლოვი მთავარმართებელი აღარ იყო, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას მოგზაური ქალბატონი შეცდომით იხსენიებს.

27. ციმბირი - ვრცელი გეოგრაფიული რეგიონი რუსეთში, ევრაზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. გადაჭიმულია ურალიდან წყნარი ოკეანის გასწვრივ აღმართულ ქედებამდე და ჩრდილო-ყინულოვანი ოკეანის ნაპირიდან ცენტრალური აზიის საზღვრამდე. გამოირჩევა მკაცრი კლიმატით, მდიდარია ხე-ტყით და სასარგებლო წიაღისეულით. XIX საუკუნეში კავკასიის დაპყრობის დროს რუსეთის ხელისუფლება ციმბირში ასახლებდა პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეებს.

28. გორონცოვი მიხეილ - (დ. 19 მაისი/ 1782 - გ. 6 ნოემბერი, 1856, ოდესა) - რუსი თავადი, გენერალ-ფელდმარშალი, ცნობილია მისი წარმატებები ნაპოლეონის წინააღმდეგ ომებში. სახელი გაითქვა რუსეთის მიერ კავკასიის დასაპყრობად წარმოებული ომების წინამძღოლობით (1844-1853 წ.წ). ბავშვობა და სიყმაწვილე მამასთან ერთად ლონდონში გაატარა, სადაც ბრწყინვალე განათლება მიიღო. 1803-1804 წლებში მსახურობდა კავკასიაში პავლე ციციანოვისა და გულიაკოვის ასისტენტად. 1805-1807 წლებში მონაწილეობს ნაპოლეონის წინააღმდეგ

წარმოებულ ომებში; 1809-1811 წლებში არსებულ რუსეთ-თურქეთის ომში იგი თავს იჩენს თითქმის ყველა მნიშვნელოვან სამხედრო ოპერაციაში.

1812 წელს ნაპოლეონის რუსეთზე თავდასხმისას ვორონცოვი მეთაურობდა პეტრე ბაგრატიონის გრენადერთა შენაერთს. ბოროდინოს ბრძოლაში მისი დივიზია წინა ხაზზე იმყოფებოდა, სადაც დაიჭრა, თუმცა ძალ-ღონე მალევე აღიდგინა და 1813 წელს არმიაში დაბრუნდა. იგი მონაწილეობდა ლაიპციგის ბრძოლაში, ხოლო 1815-1818 წლებში ვორონცოვი საფრანგეთის ოკუპაციის ძალთა მეთაური იყო.

1823 წლის 7 მაისს, ვორონცოვი დანიშნეს ბესარაბიის ნამესნიკად. 1844-1854 წლებში კი იგი კავკასიის მეფისნაცვალად და კავკასიის განსაკუთრებული კორპუსის მთავარსარდალი იყო. შამილის წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის მას პრინცის წოდება მიენიჭა.

1853 წლის დასაწყისში, ვორონცოვი ჯანმრთელობის მდგომარეობის გაუარესების გამო აქტიურ სამხედრო სამსახურს ჩამოცილდა. 1856 წელს იგი ფელდმარშალი გახდა და იმავე წელს გარდაიცვალა ოდესაში. კავკასიაში მთავარმართებ-

ლობის დროს ვორონცოვის მიზანი იყო კავკასიის კოლონიზაცია და იმპერიასთან შეერთება, მაგრამ ამას აკეთებდა ძალზე მოქნილად და მეთოდურად, უპირატესად კულტურული ღონისძიებებით: მის დროს აღდგა ქართული თეატრი, გაიხსნა საჯარო ბიბლიოთეკა, ადგილობრივ თავად-აზნაურთა შვილებს ვორონცოვი გზავნიდა რუსეთის სასწავლებლებში, რათა მათ რუსული განათლება მიეღოთ და იმპერიის სამსახურში ჩამდგარიყვნენ. ვორონცოვი მეფის უერთგულესი მსახური იყო, სხვა მოხელეთაგან გამოირჩეოდა გამჭრიახი გონებით, განათლებითა და ლიბერალიზმით.

29. ზალცმანი ალბერტ - ცნობილი გერმანელი არქიტექტორი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. მის მიერაა აგებული თბილისში ქალთა გიმნაზიის შენობა (ამჟამინდელი საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), ბორჯომის საზაფხულო სასახლე, სასტუმრო „ორიენტი“, ცისფერი გალერეა, საქალაქო ბიბლიოთეკა და სხვ. იდა პფაიფერის ინფორმაციით ზალცმანს ეკონომიკის და მშენებლობის სფეროში დიდი ცოდნა ჰქონდა, მას რუსეთის ხელისუფლებისაგან ორდენიც მიუ-

ღია, თუმცა მისივე ცნობით იგი იმპერიის სამსახურში არ იდგა.

30. გორი - აღმ. საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქი, სამაზრო ცენტრი.

31. სურამი - ქალაქი ქართლში.

32. მდ. მირაზკა - ძნელი სათქმელია რომელ მდინარეს გული-სხმობს იდა პფაიფერი. აღწერილობის მიხედვით, მდ. მირაზკა დასავლეთ საქართველოში მიმავალმა მოგზაურმა სურამის გავლის შემდეგ ნახა. გზა მისი აღწერით მიემართებოდა მდინარესა და კლდეებს შორის. მირაზკას იგი ღრმა მდინარედ იხსენიებს. შესაძლებელია ეს იყო მდ. რიკოთულა.

33. ქუთაისი - მნიშვნელოვანი ქალაქი დასავლეთ საქართველოში, საგუბერნიო ცენტრი.

34. მარანდი - მარანდს მოგზაური იხსენიებს, როგორც სადგურს ქუთაისიდან ორ ვერსზე, აღმოსავლეთით. მარანდში სასტუმროს უქონლობის გამო იგი გაჩერებულა ადგილობრივ კაზაკთან. პფაიფერი მარანდში იხსენიებს კოლონისტებს სავარაუდოდ, იგი ქუთაისის სიახლოვეს არსებული

ერთ-ერთი დასახლებული პუნქტის დამახინჯებული სა-
ხელწოდებაა. შესაძლებელია ეს იყოს ქუთაისთან ახლოს
მდებარე სოფ. მარანი, რომელსაც გერმანელი მოგზაური მო-
რიც ვაგნერიც (კავკასიაში იმყოფებოდა 1843-1846 წ.წ.) იხსე-
ნიებს. ვაგნერის ცნობით მარანში რუსული კოლონიები იყო,
სადაც რუსეთში არსებული ერთ-ერთი სექტის „სტარეველ-
ცების“ წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ.

35. ყულევი - იგივე რედუტ-კალე. XIX ს. I ნახევარში დასავ-
ლეთ საქართველოში, შავი ზღვის სანაპიროზე არსებული
ნავსადგური. მდებარეობდა მდ. ხობისწყლის შესართავში.
იგი იყო დასავლეთ საქართველოში განლაგებული რუსე-
თის არმიის მთავარი სასურსათო ბაზა. მნიშვნელობა და-
კარგა ფოთის პორტის მშენებლობისა და თბილისი-ფოთის
სარკინიგზო ხაზის გავლების შემდეგ.

36. რიონი - საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და
წყალუხვი მდინარე.

37. ოდესა - ქალაქი სამხრეთ-დასავლეთ უკრაინაში, უმნიშვნე-
ლოვანესი პორტი შავ ზღვაზე. XIX საუკუნეში სიდიდით
მესამე ქალაქი იყო რუსეთის იმპერიაში მოსკოვისა და პე-

ტერზურგის შემდეგ. გამოირჩეოდა შერეული (აღმოსავლურ-დასავლური) არქიტექტურით და მდიდარი ტრადიციებით.

38. ქერჩი - ქალაქი ყირიმის ნახევარ-კუნძულის დასავლეთ ნაწილში, ქერჩის სრუტესთან. გამოირჩევა ისტორიული და არქიტექტურული ძეგლების სიუხვით.

ბიბლიოგრაფია იდა პფაიფერის შესახებ

Habinger, Gabriele: Aufbruch ins Ungewisse. Ida Pfeiffer (1797-1858) - Auf den Spuren einer Wiener Pionierin der Ethnologie. In: Kossek/Langer/Seiser (Hginnen.): Verkehren der Geschlechter. Reflexionen und Analysen von Ethnologinnen, Wien, 1989.

Jehle, Hiltgund: Ida Pfeiffer. Weltreisende im 19. Jahrhundert, Münster/New York, 1989.

Kullik, Rosemarie: Frauen „gehen fremd“. Eine Wissenschaftsgeschichte der Wegbereiterinnen der deutschen Ethnologie, Bonn, 1990.

Mouchard, Christel: Es drängte sie, die Welt zu sehen. Unentwegte Reisende des 19. Jahrhunderts, Hannover, 1990.

Zienteck, Heidemarie: Ida Pfeiffer: 1797-1858. In Eile um die Welt. In: Lydia Potts (Hgin.): Aufbruch und Abenteuer. Frauenreisen um die Welt ab 1785. Berlin, 1988.

Pfeiffar Ida: A Women's journey round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor. An unabridged translation form the German, London, 1852.

„Pfeiffer, Ida Laura“. Encyclopedia Britannica, Volume 21,
Cambridge University Press, Great Britain, 1911.

„Pfeiffer, Ida Laura Reyer“. Encyclopedia Americana, USA, 1920.

„Pfeiffer, Ida“. The American Cyclopedia, USA, 1879.

Baker, D. B., Pfeiffer, Wallace, Allen and Smith: the discovery of
the Hymenoptera of the Malay Archipelago, Archives of
Natural History, Great Britain, 1996.

Leidler, Keith, Female Caligula: Ranavalona, the Mad Queen of
Madagascar, Wiley, Great Britain, 2005.

The Story of Ida Pfeiffer, and Her Travels in Many Lands, an 1879
biography, United Kingdom.

2 short radio episodes American Steamers and A Bear in the
Streets from A Lady's Second Journey Round the World,
California Legacy Project, USA, 1855.

„Pfeiffer, Ida“. New International Encyclopedia, USA, 1905.

„Pfeiffer, Ida“. The Nuttall Encyclopedia, Frederick Warne, London
and New York, 1907.

საძიებლები

ა) პირთა

აიხვალდი ედუარდ 14	ნოე (ბიბლიური პერსონაჟი) 15, 30
ბარონ როზენი 14	პფაიფერი ანტონ 5
გიულდენშტედტი ანტონ 3	პფაიფერი იდა 4-20
დიმბოკი (ვენელი გამომცემელი) 7	პომარე IV (ტაიტის დედოფალი) 8
ელისაბედი (ფრანც იოსების მეუღლე) 12	რიტერი კარლ 11
ექიმი მიულერი 36, 39, 40	ტრიმელი იოსებ 4
ერმოლოვი 51	ფრანც იოსები (ავსტრიის იმპერატორი) 12
ვაგნერი მორიც 14, 16, 18	ჰეინგერი გაბრიელა 7, 11, 12, 19
ვორონცოვი 52	ჰენრიეტა ალექსანდერი 30
ზალცმანი 53	ჰუმბოლდტი ალექსანდრე 11
ნიკოლოზ I 14	

ბ) ეთნიკური

ავსტრიელები 4, 9, 13, 19, 58	ლაზები 18
არაბები 32, 36	ლეკები 18
გერმანელები 3, 13, 14, 16, 27, 29, 30, 53	მეგრელები 38

თათრები 16, 24, 30-32, 38, 46, 47	ოსები 18
თურქები 36	რუსები 14, 15, 26, 34, 38, 51
თურქმენები 38	სვანები 18
ინდუსები 36	სომხები 15, 31, 38
ინგლისელები 43	სპარსელები 36, 50
კავკასიელები 50	ქართველები 38
კავკასიელი თათრები 16	ქურთები 18
კაზაკები 38, 57	ჩერქეზები 17, 18, 38, 50, 51
კალმიკები 38	

გ) გეოგრაფიულ სახელთა

ავსტრალია 10	ახალი ორლეანი 11
ავსტრია 10, 12	ბაალბეკი 7
ალექსანდრია 7	ბაბილონი 9, 28, 30
ამიერკავკასია 17	ბაღდადი 9
ანაპა 9	ბეირუთი 7
ანგოლა 10	ბენარესი 8
ანდების მთები 11	ბერლინი 11
ანენფელდი 14	ბომბეი 9
არარატის მთა 13, 27, 33	ბოსტონი 11
არაქსი (არეზი) მდ. 12, 25-27	ბრაზილია 11
ატლანტის ოკეანე 11	ბრუსა 7
აღმ. საჰარა 7	ბუშირი 9
აშშ 11	

განგი (მდ.) 8	იონიის კუნძულები 9
გორი 18, 21, 54	ისლანდია 23, 42
დამასკო 7	ისრაელი 7
დანუბა (მდ.) 7	იტალია 9
დას. საქართველო 9, 18	კავკასია 3, 4, 12-15
ევვიპტე 7	კავკასიონი 51
ევროპა 3	კალიფორნია 11
ეკვადორი 11	კალკუტა 8
ერაყი 9	კანადა 11
ერევანი 15, 24, 36, 37	კანტონი 8
ეჰმიადინის მონასტერი 15	კატარინეფელდი 14
ვალპარისო 8, 17, 49	კეიპტაუნი 10
ვენა 4, 5, 7, 8, 10, 23	კონსტანტინეპოლი 7, 9
ვენესუელა 8	კორდილიერები 11
ზენგუი (მდ.) 37	ლემბერგი 5
თავრიზი 9, 24	ლიბანი 7
თბილისი (ტიფლისი) 16-18,	ლიმანის ტბა 42
24, 30, 32, 36, 48, 49, 52, 56	ლოთარენგია 10
თურქეთი 7, 17	ლონდონი 10
იავა (კუნძ.) 10	ლუიზიანას შტატი 11
იერუსალიმი 7	მადაგასკარი 11, 12
ინგლისი 9, 11	მადრასი 8
ინდოეთი 8, 10	მაკაუ 8
ირანი 9, 10, 17	მალაიზია 8, 10
	მარანდი 24, 25, 55
	მიდია 26

მირაზკა (მდ.) 54, 55
 მისურის შტატი 11
 მკვდარი ზღვა 7
 მოსკოვი 51
 მოსული 9

 ნაზარეთი 7
 ნახიჭევანი (ნაჩივანი) 15, 24, 25, 27, 31, 32, 39
 ნიაგარას ჩანჩქერი 11
 ნინევია 9, 28, 29
 ნიუ-იორკი 11

 ოდესა 9, 58

 პალესტინა 7
 პერუ 11
 პეტერბურგი 51
 პიპისი 46
 პონტინიაკი 10

 რედუტ-კალე (იხ. ყულევი)
 რიბონი 56
 რიონი (მდ.) 57
 რიო დე ჟანეირო 8
 რუსეთი 3, 12, 14, 24-26, 43, 44, 46, 51, 53, 54

 საბერძნეთი 9
 სამეგრელო 12, 24

 სამხრ. აფრიკა 11
 სამხრ. კავკასია 13, 14
 სან-ფრანცისკო 11
 სარავაკი 10
 საქართველო 3, 4, 9, 12, 14, 17, 18, 24, 54
 სევასტოპოლი 9
 სენრ-პოლი 11
 სენტ-ლუისი 11
 სიდინი 33
 სინგაპური 8, 10
 სკანდინავია 8, 23
 სომხეთი 9, 12, 24, 26, 31, 37
 სოფია 24
 სპარსეთი 9, 12, 24, 26, 31, 37
 სუეცის არხი 7
 სუმატრა (კუნძ.) 10
 სურამი 18, 54

 ტაიტი 8
 ტრიესტი 9

 უნგრეთი 10

 ქაირო 7
 ქერჩი 9, 58
 ქტეზიფონი 9
 ქუთაისი 18, 24, 55

ყულევი (რედუტ-კალე) 9, 18, 24, 56-58	ცენტრალური აფრიკა 10 ციმბირი 52
შავი ზღვა 7, 57	წითელი ზღვა 7 წყნარი ოკეანე 8
ჩიკაგო 11 ჩრდილო ამერიკა 11 ჩრდილო კავკასია 17	ჰაიფა 7 ჰელენფელდი 14 ჰონკონგი 8 ჰორნის კონცხი 8
ცეილონი (შრი ლანკა) 8	

სარჩევი

შესავალი	3
წინათქმა	22
აზიური რუსეთი, სომხეთი, საქართველო და სამეგრელო	24
Vorrede	59
Asiatisches Rußland Armenien, Georgien und Mingrelien	61
ფოტო-მასალა	89
შენიშვნები	95
ბიბლიოგრაფია იდა პფაიფერის შესახებ	110
საძიებლები	
ა) პირთა	112
ბ) ეთნიკური	112
გ) გეოგრაფიულ სახელთა	113